

e-ISSN 1694-867X

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY

HISTORY

№1 (2) / 2023

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

Вестник Ошского государственного университета. История

Journal of Osh State University. History

e-ISSN: 1694-867X

ЖУРНАЛ ЖӨНҮНДӨ [kg]

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых” илимий журналы университеттин илимий журналдарынын импакт-факторун жогорулатуу жана келечекте эл аралык илимий базаларга киргизүү саясатын ишке ашыруу максатында Ош мамлекеттик университетинин Окумуштуулар Кеңешинин 2022-жылдын 20-апрелиндеги 7-протоколунун негизинде түзүлгөн.

“ОшМУнун Жарчысы. Тарых” илимий журналы Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинен каттоодон өткөн. Каттоо нумуру 10304, 22-июнь 2022-жыл.

Журнал үч тилде – **кыргыз, орус жана англис** тилдеринде макалаларды жарыялайт. Материалдар акысыз негизде кабыл алынат. Журнал макалаларды жөнөтүү, аларды рецензиялоо жана жарыялоо үчүн акы албайт жана авторлорго калем акы төлөнбөйт.

“ОшМУнун Жарчысы. Тарых” илимий журналы жылына **2 жолу чыгат** (кошумча атайын чыгарылыштар болушу мүмкүн).

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых” журналы өзүнүн расмий сайтына ачык кирүү мүмкүнчүлүгүн берет. Бул дүйнөлүк илимий коомчулукка журналга кеңири маалымат алуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат.

Журнал BOAI Будапешт демилгесинде иштелип чыккан ачык жеткиликтүүлүк саясатын карманат жана өзүнүн контентине ачык кирүү мүмкүнчүлүгүн берип, дүйнөлүк деңгээлде билим алмашууга жана изилдөө натыйжаларын жайылтууга жардам берет. Журнал жарыяланган материалдардын максималдуу жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу саясатын жүргүзөт. Журналдын баардык контенти интернетте окуу, жүктөп алуу, көчүрүү, жайылтуу, басып чыгаруу үчүн ачык. Ар бир колдонуучу сайт ичинде издөө жасап, макалалардын толук текстине шилтеме жасай алат же аларды, эч кандай каржылык, юридикалык же техникалык тоскоолдуктар болбосо, башка мыйзамдуу максаттарда колдоно алат.

Окурмандар жана авторлор журналдын веб-сайтынан журналдын учурдагы санынын электрондук версиясын жана мурунку басылмалардын архивдерин эркин көрүп жана жүктөп ала алышат. Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0) лицензиясынын шарттарына ылайык, журналдын баардык басылмалары электрондук түрдө бекер жана чектөөсүз таратылат.

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых” журналындагы макалалардын авторлору эмгектери менен бирге журналга басып чыгаруу укугун өткөрүп беришет, аны Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0) лицензиясы менен лицензиялаган болушат. Жарыяланган эмгектин автордук укук ээси болуп басып чыгаруучу Ош мамлекеттик университети эсептелет.

Учурда журнал РИНЦте (Российский индекс научного цитирования) индекстелет.

Журналдын материалдарынын электрондук версиялары <https://journal.oshsu.kg/index.php/history/index> жана www.e-library.ru сайттарында коомдук доменде жайгаштырылган.

CrossRef менен Ош мамлекеттик университетинин ортосунда түзүлгөн келишимге ылайык журналга 10.52754 нумурлуу DOI префикси ыйгарылган. Ушул келишимдин негизинде “Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых” журналына чыккан ар бир макалага DOI нумуру берилет.

Негиздөөчүсү

Ош мамлекеттик университети

e-ISSN 1694-867X (электрондук версиясы)

Префикс DOI: 10.52754

О ЖУРНАЛЕ [ru]

Научный журнал “Вестник Ошского государственного университета. История” был основан на основании 7-го протокола Ученого совета ОшГУ от 20 апреля 2022 года в целях повышения импакт-фактора научных журналов университета и в дальнейшем реализации политики включения в международные научные базы данных.

22 июня 2022 года журнал “Вестник ОшГУ. История” прошел регистрацию в Министерстве юстиции Кыргызской Республики под № 10304.

Журнал публикует статьи на трех языках – **кыргызском, русском и английском**, принимает материалы к публикации на безвозмездной основе. Журнал не взимает плату за подачу статей, их рецензирование и их публикацию. Авторские гонорары не выплачиваются.

Периодичность издания: **2 выпуска в год** (возможны дополнительные специальные выпуски).

Журнал “Вестник ОшГУ. История” предоставляет открытый доступ к своему контенту на официальном сайте журнала. Это обеспечивает более широкий информационный доступ к журналу в масштабах мирового научного сообщества.

Журнал придерживается политики открытого доступа, сформулированного в Будапештской инициативе BOAI, и предоставляет открытый доступ к своему контенту, способствуя увеличению глобального обмена знаниями и результатами исследований. Журнал проводит политику обеспечения максимальной доступности опубликованных материалов. Весь контент журнала открыт в сети Интернет для чтения, скачивания, копирования, распространения, печати. Любые пользователи могут осуществлять поиск или ссылаться на полные тексты статей, использовать их в других законных целях при отсутствии каких-либо финансовых, юридических или технических преград.

Читатели и авторы могут свободно просматривать и скачивать электронные версии текущего номера журнала и архивы за предыдущие периоды на сайте журнала. Все публикации журнала в электронном виде распространяются бесплатно и без ограничений на условиях лицензии Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0).

Авторы статей журнала “Вестник ОшГУ. История” передают журналу право публикации вместе с работой, одновременно лицензируя ее по лицензии Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0). Правообладателем опубликованной работы является издатель – Ошский государственный университет.

В настоящее время журнал “Вестник ОшГУ” индексируется в РИНЦ (Российский индекс научного цитирования).

Электронные версии материалов “Вестник ОшГУ. История” размещаются на сайтах <https://journal.oshsu.kg/index.php/history/index> и www.e-library.ru в открытом доступе.

По договору между CrossRef и Ошским государственным университетом журналу присвоен префикс DOI 10.52754. На основании этого договора каждой статье, опубликованной в журнале “Вестник ОшГУ. История” присваивается номер DOI.

Учредитель

Ошский государственный университет

e-ISSN 1694-867X (электронная версия)

Префикс DOI: 10.52754

ABOUT THE JOURNAL [en]

The scientific journal “Journal of Osh State University. History” was founded on the basis of the 7th Protocol of the Academic Council of Osh State University dated April 20, 2022 in order to increase the impact factor of scientific journals of the university and further implement the policy of inclusion in international scientific databases.

In June 22, 2022 the journal “Journal of Osh State University. History” was registered with the Ministry of Justice of the Kyrgyz Republic under No. 10304.

The journal publishes articles in three languages – Kyrgyz, Russian and English, accepts materials for publication free of charge. The journal does not charge for the submission of articles, their review and publication. Author's royalties are not paid.

Publication frequency: 2 issues per year (additional special issues are possible).

The “Journal of Osh State University. History” provides open access to its content on the official website of the journal. This provides greater information access to the journal throughout the global scientific community.

“Open access” means its free availability on the public internet, permitting any users to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full texts of these articles, crawl them for indexing, pass them as data to software, or use them for any other lawful purpose, without financial, legal, or technical barriers other than those inseparable from gaining access to the internet itself.” (by Budapest Open Access Initiative).

Readers and authors can freely view and download the electronic versions of the current issue of the journal and archives for previous periods on the journal's website. All publications of the journal in electronic form are distributed free of charge and without restrictions under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0).

The authors of the “Journal of Osh State University. History” transfer publishing rights to the publisher, licensing it under Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0). The copyright holder of the published work is the publisher – Osh State University.

The journal is indexed in RSCI (Russian Science Citation Index).

Electronic versions of the journal materials are placed on the websites <https://journal.oshsu.kg/index.php/history/index> and www.e-library.ru in the public domain.

Under an agreement between CrossRef and Osh State University, the journal was assigned the prefix DOI 10.52754. On the basis of this agreement, each article published in the “Journal of Osh State University. History” is assigned a DOI number.

Founder

Osh State University

e-ISSN 1694-867X (electronic version)

DOI prefix: 10.52754

РЕДАКЦИЯ [kg]

Башкы редактор

Арстанов Сабыркул Абдиманопович – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети:
sabyrkul@mail.ru

Башкы редактордун орун басары

Чыныкеева Гульназ Эргешалиевна – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети,
gchynykeeva@oshsu.kg

Редакциялык коллегиянын мүчөлөрү

Асанканов Аблабек Асанканович – тарых илимдеринин доктору, академик, Кыргызстандын УИАсынын Бегимаалы Жамгырчинов атындагы Тарых, археология жана этнография институту (Кыргызстан), abylabek.asankanov@mail.ru

Абытов Байболот Капарович – тарых илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети (Кыргызстан), baybolot-1962@rambler.ru

Алымбаев Жээнбек Байыскулович – тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз-Түрк Манас университети (Кыргызстан), jeenbek.alymbaev@manas.edu.kg

Аманжол Калыш Боранбайұлы – тарых илимдеринин доктору, профессор, Казак мамлекеттик университети (Казакстан), kalyshamanzhol@gmail.com

Жураев Рузимат Тухтасинович – саясий илимдеринин доктору, профессор, Наманган мамлекеттик университети (Өзбекстан), jorayev.rozimat@mail.ru

Каратаев Олжобай Кубатбекович – тарых илимдеринин доктору, профессор, Кастамону мамлекеттик университети (Түркия), okaratayev@gmail.com

Назаров Иван Иванович – тарых илимдеринин доктору, профессор, Тарых жана эл аралык мамилелер институту (Россия), nazarov@mail.asu.ru

Павел Варжека – PhD доктор, профессор, Батыш Чехия университети (Чехия), vareka@kar.zcu.cz

Чороев Тынчтыкбек Кадырмамбетович – тарых илимдеринин доктору, профессор, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети (Кыргызстан), chorotegint@gmail.com

Адилбаев Жумали – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети (Кыргызстан), jadilbaev@mail.ru

Кадыров Турдумамат Дыйканбаевич – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети (Кыргызстан), kadyrov.turdumamat@mail.ru

Садыков Тлеген Садыкович – тарых илимдеринин доктору, профессор, Л. Гумилев атындагы Евразия улуттук университети (Казахстан), sadikov_TS@enu.kz

Смадияров Сыдык Акунович – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети (Кыргызстан), ssmadiyarov@mail.ru

Сатыбалдиева Чыныхан Топчубаевна – тарых илимдеринин кандидаты, доцент Ош мамлекеттик университети (Кыргызстан), chynyhan@bk.ru

Хайдаралиев Шухрат Абдулазизович – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Наманган мамлекеттик университети (Өзбекстан), kashkalak1974@gmail.com

РЕДАКЦИЯ [ru]

Главный редактор

Арстанов Сабыркул Абдиманопович – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет (Кыргызстан), sabyrku@mail.ru

Заместитель главного редактора

Чыныкеева Гульназ Эргешалиевна – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет (Кыргызстан), gchynykeeva@oshsu.kg

Члены редакционной коллегии

Асанканов Аблабек Асанканович – доктор исторических наук, академик, Институт истории, археологии и этнографии имени Бегимаали Жамгырчинова (Кыргызстан), abylabek.asankanov@mail.ru

Абытов Байболот Капарович – доктор исторических наук, профессор, Ошский государственный университет (Кыргызстан), baybolot-1962@rambler.ru

Алымбаев Жээнбек Байыскулович – доктор исторических наук, профессор, Кыргызско-турецкий университет Манас (Кыргызстан), jeenbek.alymbaev@manas.edu.kg

Аманжол Калыш Боранбайулы – доктор исторических наук, профессор, Казахский национальный университет (Казахстан), kalyshamanzhol@gmail.com

Джораев Рузимат Тухтасинович – доктор политических наук, профессор, Наманганский государственный университет (Узбекистан), jorayev.rozimat@mail.ru

Каратаев Олжобай Кубатбекович – доктор исторических наук, профессор, Университет Кастамону (Турция), okaratayev@gmail.com

Назаров Иван Иванович – доктор исторических наук, профессор, Институт истории и международных отношений (Россия), nazarov@mail.asu.ru

Павел Варжека – PhD, профессор, Западно-Чешский университет (Чехия), vareka@kar.zcu.cz

Чороев Тынчтыкбек Кадырмамбетович – доктор исторических наук, профессор, Кыргызский национальный университет имени Жусупа Баласагына (Кыргызстан), chorotegint@gmail.com

Адилбаев Жумали – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет (Кыргызстан), jadilbaev@mail.ru

Кадыров Турдумамат Дыйканбаевич – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет (Кыргызстан), kadyrov.turdumamat@mail.ru

Садыков Тлеген Садыкович – доктор исторических наук, профессор, Евразийской национальный университет им. Л.Гумилева (Казахстан), sadikov_TS@enu.kz

Смадияров Сыдык Акунович – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет (Кыргызстан), ssmadiyarov@mail.ru

Сатыбалдиева Чыныхан Топчубаевна – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет (Кыргызстан), chynyhan@bk.ru

Хайдаралиев Шухрат Абдулазизович – кандидат исторических наук, доцент, Наманганский государственный университет (Узбекистан), kashkalak1974@gmail.com

EDITORIAL TEAM [en]

Editor-in-chief

Arstanov Sabyrkul Abdimanapovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University (Kyrgyzstan), sabyrkul@mail.ru

Deputy Editor-in-chief

Chynykeeva Gulnaz Ergeshalievna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University (Kyrgyzstan), gchynykeeva@oshsu.kg

Members of the editorial board

Asankanov Ablabek Asankanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of History, Archeology and Ethnography named after Begimaali Zhamgyrchinov of National Academy of Sciences Kyrgyzstan (Kyrgyzstan), abylabek.asankanov@mail.ru

Abytov Baybolot Kaparovich – Doctor of Historical sciences, Professor, Osh State University (Kyrgyzstan), baybolot-1962@rambler.ru

Alymbaev Jeenbek Baiyskulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyrgyz-Turkish Manas University, (Kyrgyzstan), jeenbek.alymbaev@manas.edu.kg

Amanzhol Kalysh Boranbayuly – Doctor of Historical Sciences, Professor, Kazak National University (Kazakhstan), kalyshamanzhol@gmail.com

Jorayev Ruzimat Tukhtasinovich – Doctor of Political Sciences, Professor, Namangan State University (Uzbekistan), jorayev.rozimat@mail.ru

Karatayev Olzhobay Kubatbekovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Kastamonu University (Turkey), okaratayev@gmail.com

Nazarov Ivan Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of History and International Relations (Russia), nazarov@mail.asu.ru

Pavel Varjeka – Ph.D., Professor, West Czech University (Czech Republic), vareka@kar.zcu.cz

Choroev Tynchtykbek Kadirmambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn (Kyrgyzstan), chorotegint@gmail.com

Adilbaev Zhumali – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University (Kyrgyzstan), jadilbaev@mail.ru

Kadyrov Turdumamat Diykanbaevich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University (Kyrgyzstan),
kadyrov.turdumamat@mail.ru

Sadykov Tlegen Sadykovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, L. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan),
sadikov_TS@enu.kz

Smadiyarov Sydyk Akunovich – Candidate of Historical sciences, Associate Professor, Osh State University (Kyrgyzstan),
ssmadiyarov@mail.ru

Satybaldieva Chynyhan Topchubaevna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University (Kyrgyzstan),
chynyhan@bk.ru

Haydaraliev Shukhrat Abdulazizovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Namangan State University (Uzbekistan), kashkalak1974@gmail.com

МАЗМУНУ

Содержание Contents

Анарбекова В.Э.

Кыргызстандагы орус чиркөөсүнүн тарыхы жана бүгүнкү күндөгү абалы (Аксы районунун Жерге-Тал айылынын мисалында)1

Дыйканова Ш.А., Нурбай у. Б.

“Социалдык патология” түшүнүгүнүн жана формаларынын изилдениши11

Кадыров З.К.

Эгемендүүлүк жылдарында кыргызстандын “Легендарлуу” парламентинин – жогорку кеңешинин калыптанышы жана анын мамлекеттик-укуктук ролу17

Келдибек к. А.

Кыргызстандагы улуттук маданий борборлордун түзүлүүсү жана өнүгүүсү29

Мирзаев А., Чыныкеева Г.Э

Отражение истории хлопководства в архивах торговых учреждений Туркестанского края (на примере колониального периода).....41

Тажибаева А.

Ааламдашуу шартында кыргызстандыктардын жарандык иденттүүлүгү: учурдагы абалы жана багыттары.....51

Шайбек к. С., Абдиева А.М.

Кыргыздардын элдик дарыгерчиликте “күчала” өсүмдүгүн пайдалануусу57

**КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ОРУС ЧИРКӨӨСҮНҮН ТАРЫХЫ ЖАНА БҮГҮНКҮ
КҮНДӨГҮ АБАЛЫ (АКСЫ РАЙОНУНУН ЖЕРГЕ-ТАЛ АЙЫЛЫНЫН
МИСАЛЫНДА)**

**ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РУССКОЙ ЦЕРКВИ В КЫРГЫЗСТАНЕ (НА
ПРИМЕРЕ СЕЛА ДЖЕРГЕ-ТАЛ АКСЫЙСКОГО РАЙОНА)**

**HISTORY AND CURRENT STATE OF THE RUSSIAN CHURCH IN KYRGYZSTAN (THE
CASE OF THE VILLAGE OF JERGE-TAL OF AKSY DISTRICT)**

Анарбекова Венера Эркинбековна

Анарбекова Венера Эркинбековна

Anarbekova Venera Erkinbekovna

т.и.к., доцент, Борбор Азия эл аралык медициналык университети

к.и.н., доцент, Центрально Азиатский международный медицинский университет

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Central Asian International Medical University

venera.erkimbek.anarbek@gmail.com

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ОРУС ЧИРКӨӨСҮНҮН ТАРЫХЫ ЖАНА БҮГҮНКҮ КҮНДӨГҮ АБАЛЫ (АКСЫ РАЙОНУНУН ЖЕРГЕ-ТАЛ АЙЫЛЫНЫН МИСАЛЫНДА)

Аннотация

Маанилүүлүк. Биздин изилдөөбүз Аксы районунун Жерге-Тал айылында жайгашкан 1888-1905-жылдарга таандык орус элинин православдык чиркөөсүнүн тарыхы тууралуу болмокчу. Анткени, өткөн кылымдын тарыхый бай мурасы азыркы учурда авариялык абалда. 2023-жылдын июль айында эл арасынан оозеки тарых жыйналып, колдогу болгон илимий адабияттарга жана интернет булактарындагы материалдарга салыштырмалуу изилденди. Успеновкадагы 3 имарат (чиркөө, монастырь - динге кызмат кылуучулардын жашаган үйү (кечил жана поп)) архитектуралык комплекс гана болбостон граждандык согуш мезгилинде басмачылардан жергиликтүү жашоочуларды сактап калгандыгы тууралуу маалымдалат. Ал эми орус жана украин калкынын Жерге-Талга келип калышынын себеби 1886-жылы Падышачылык Россиянын көчүрмө кылуу саясатынын негизинде азыркы аймактарга келип отурукташкандыгы боюнча дагы кызыктуу оозеки тарых баяндалат. Мужуктардын айылы, орус дарагы, кайналы ж.б. бак-дарактар боюнча өтө кызыктуу айтымдар тууралуу дагы сөз болот.

Ачкыч сөздөр: орус чиркөөсү, Аксы аймагы, Жерге-Тал (Успеновка) айылы, монастырь, поптордун үйү, орус дарагы, басмачылык кыймыл.

*История и современное состояние русской церкви в
Кыргызстане (на примере села Джерге-Тал
Аксы́йского района)*

Аннотация

Актуальность. Наше исследование будет про историю Русской православной церкви 1888-1905 годов, расположенном в селе Жерге-Тал Аксы́йского района. Но, богатое историческое наследие прошлого века в настоящее время находится в аварийном состоянии. В июле 2023 года устная история была собрана и изучена по сравнению с доступной научной литературой и материалами из интернет-источников. Сообщается, что 3 здания в Успеновке (церковь, монастырь - дом священнослужителей (монахиня и попов)) не только являлись архитектурным комплексом, но и спасали местных жителей от захватчиков во время гражданской войны. А еще более интересная устная история говорит о том, что причиной переселения русского и украинского населения на землю Жерге-Тал, в 1886 году на основе политики царской России по переселению стало заселение ими нынешних территории. А также даются интересные материалы о деревни мужиков, акацию (русское дерево), чернослив и других плодовых деревьев.

Ключевые слова: русская церковь, Аксы́йский район, село Джерге-Тал (Успеновка), монастырь, священники, русское дерево, издательское движение.

*History and current state of the russian church in
Kyrgyzstan (the case of the village of Jerge-Tal of Aksy
district)*

Abstract

Relevance. Our research will be devoted to the history of the Provoslav Church of the Russian people, located in the village of Djerge-Tal, Aksy region, dating to 1888-1905. Nowadays, the rich historical heritage of the last century is in bad condition. The oral histories were collected from the people and compared with available scientific literature and materials from online sources in July 2023. There is information that 3 buildings in Uspenovka (a church, a monastery - the houses of religious people (monks and priests) were not only an architectural complex, but also was a place of local residents which saved them from enemies during the civil war. The reason why the Russian and Ukrainian people came to Zherge-Tal is that in 1886, based on copying the policy of the Kingdom of Russia, there is an interesting oral history. Muzhuk village, Russian tree, plum, etc. we will also talk about very interesting sayings about trees.

Keywords: russian church, Aksy district, Jerge-Tal (Uspenovka) village, monastery, priest's house, russian tree, enemies' movement.

Киришүү

Теманын актуалдуулугу: Жалал-Абад областынын Аксы районунан 29 км алыс аралыкта жайгашкан калкынын саны боюнча 8 726 адамды түзгөн (2020 ж.) Жерге-Тал деген айыл бар. Бул аймактын тарыхы тереңде жайгашкан. XIX кылымдын II жарымында айылдын азыркы абалынын түндүк-батыш тарабында, тоо кыркаларынын этегинде, Суусар-Башат булагынын айланасында Жерге-Тал конушу болгон. Ал жерде бир канча түтүн кыргыздар жашап турушкан. 1960-1970-жж. Жерге-Талдын жашоочулары Успенровка айылына көчүп келишкен. 1886-ж. кабыл алынган “Жобого” ылайык “Түркстан крайынын бардык жерлери мамлекеттин менчиги” деп жарыяланган указдын негизинде аймактын жашоочулары аткарууга мажбур болушкан (Муктаров, 2012, 14-15-бб). Демек, жаңы Жободо аймактарда жашаган көчмөн элдердин жерлери Россия империясынын менчигине өткөрүлгөн. Алар Россиядан көчүрүлүп келинген славян калктарына берилүүгө тийиш болгон. Маселени ушул таризде караганда, 1896-ж. Россиянын Киев жана Луганский губерниясынын Коноев уездинен Фергана областына 3 миңден ашуун орус-украин оторчулары келишкен. Анын ичинен Аксы чөлкөмүндө Жерге-Тал айыл округуна 30га жакын үй бүлө келип, 1897-жылы Успенровка кыштагы негизделген. Бул кыштак элде “Мужук” деген ат менен 1960-70-жж. дейре сакталган. 1992-жылдан баштап Жерге-Тал деп аталат. Ошондой эле Чаткалда Александровское (азыркы Курулуштагы “мужиктердин” кыштагы) сыяктуу алгачкы келгиндердин орус кыштактары пайда болгон (Орозов, 2015, 67-б). Жыйынтыгында, орус-славяндар көчүп келип жайгашкан калктуу пункту жергиликтүү эл жалпысынан “мужуктардын айылы” деп атап коюшкан.

Ал эми Успенровка кыштагынын этимологиясына токтолсок информатор ф-м.и.к., доцент Нарымбетов Талантбек Канатбекович чоң аталарынан уккан маалыматы боюнча төмөнкүлөргө токтолду. Орус элинин Успенское деген диний майрамын Жерге-Талга көчүп келген карапайым эл белгилеп, анан өздөрү жайгашкан жерди дал ушул майрамдын урматына Успенровка кыштагы деп атап алышкандыгын айтты (Нарымбетов, 2023). Орус элинин Успение Бүбү Мариямдын кабыл алынышы (Успения Пресвятой Богородицы) деген Инжилде айтылбаган окуяга арналган эң чоң православдык майрамдарынын бири. “Успение” (уйку (“уктап калуу")), азыркы орус тилинде “смерть” (“өлүм”, “түш сыяктуу тынч өлүм”) деп которуп жүрүшөт. Ар дайым 28-августта белгиленет (15-август эски календарь - юлиан) жана 1 күндүк майрам 9 күн майрамдан кийин болот. Бул күнү Успенский орозосу аяктайт, бирок майрам шаршемби же жумага туш келсе, анда балык менен гана тамактанууга уруксат берилет жана алар кийинки күнү орозо кармагандан кийин орозосун ачышат (Успение Богородицы, 2023).

Эң кызыгы 1898-1906-жж. курулган орус чиркөөсүнүн ачылышы менен дагы байланыштырышкан учурлар жок эмес. Айтымдарда чиркөө курулуп бүткөндөн кийин Успенское майрамы дал ошол чиркөөдө белгиленип, кыштак ошондон кийин аталган деген дагы маалыматтар бар (Нарымбетов, 2023).

Жерге-Тал айылынын энциклопедиясында 1897-ж. Успенровкага келген орустар Датчук Николай, Мосей, Филипенко, Беличенко Николай, Я.М. Бибик., Колосников, И.П. Гранкин., В. Линский экендиги жазылган (Муктаров, 2012, 15-б). Келгиндер боюнча дагы бир кызыктуу маалыматты өз алдынча оозеки тарых жыйноочу Мадишов Анарбек агай дагы айтып берди жана өзүнүн чакан популярдык эмгегинде дагы баяндаган. Тося деген эженин 13 жашар чоң энесинин айтымында: Украинанын Луганский губерниясынан Жерге-Талга өгүз жана ат араба

менен Кавказ аркылуу жүрүп отуруп Баку шаарынан Каспий деңизи аркылуу бардык жүктөрүн арабалары менен паромго жүктөп, деңиздин чыгыш жагындагы портовой шаар Карасноводскийге келдик. Андан соң Ашхабад шаарына жөө жалаңдап, азап-тозок менен Чаржоу шаарына, андан ары Бухара, Самарканд, Наманганга келдик. Наманганда ак падышанын өкүлдөрү Чаткал өрөөнүнө барып жайгашасыңар деди. Бирок, ал жер жакпай азыркы Жерге-Талга келип отурукташып калдык. Анткени, топурагы Украинанын топурагындай экен деп жактырышкан (Мадишов, 2019, 17-18-бб). Демек, Жерге-Талга келген орус-украиндердин тарыхы оозеки булактарда бүгүнкү күнгө чейин сакталуу.

Дал ушул көчүп келгендердин урпактары украин Линский Виктор Дмитриевич 1987-90-жж. партиянын Жаңы-Жол райкомунун биринчи секретары болуп иштеп, районду өнүктүргөндүгү, кадрлардын жекече жоопкерчилигине, айыл-кыштактардын тазалык жагына катуу көңүл бургандыгы айтылып жүрөт (Нурматов, 2018). Падыша-Ата айылындагы Кашка-Суу дарыясына дача салдырып, жергиликтүү инфраструктураны жогорулаткандыгы боюнча эл арасында “Линскийдин дачасы” деген ат менен белгилүү болуп, азыркы учурда дагы туристтер эс алган база катары белгилүү.

Сүрөт 1. Чиркөөнүн бет маңдайынан көрүнүшү

Орустар 1898-1906-жж. христиан чиркөөсүн бышкан кирпич менен тургуза башташкан, кыш бышырууда жергиликтүү кыргыздар кошо иштешкен (тургузулган чиркөөнүн сырткы корпусу азыр да сакталып турат). Успеневкалык орустар Боспиек, Жерге-Тал, Жер-Капчыгайдын элдери менен ынтымакта жашашкан (Мадишов, 2023) деген маалыматты Жерге-Тал айылынын энциклопедиясынын 15-бетинде түзүүчү Турсун Муктаров белгилейт. Чындыгында, чиркөө бүгүнкү күндө бар. Бирок, азыркы абалы авариялык жагдайда. Дал ушул чиркөөнүн тарыхын оозеки жана тарыхый булактардан изилдөөнү чечтик. Анткени, 135 жылдык тарыхы бар маданий мурастын урандыга айланып калышында эч калет жок. Жада калса чиркөөнүн канчанчы жылы курулгандыгы тууралуу ача пикирлер бар. Информатор Стамкулов Канатбек агай чиркөөнүн чатырынын оң тарабында “1888-жыл Петя” деген жазуу бар эле дейт. Бирок биз ал жазууну көрө албадык, анткени урап калыптыр. Анын божомолунда имараттын курулуп бүткөн жылы. Демек, негизги чокунуучу чиркөө 1888-жылы аяктаса [Жерге-тал энциклопедиясында 1898-жыл деп берилген – А.В.], калган 2 имарат (кечилдердин (монашки) жана поптордун жашоочу монастыры) биригип, жалпысынан 3 имаратты курууга болжол менен 20 жыл сарпталган, тагыраагы 1905-жылы аяктаган. Демек, 1886-жылы көчүп келген орус-славяндары 1888-жылы 2 жылдын ичинде эле чоң сыйынуучу жайды куруп коюу

мүмкүн эмес. Андыктан 1886-жылга чейин айрымдары көчүп келе баштаган дагы, ал эми негизги масса 1886-жылы келген деген тыянак чыгарууга болот.

Оозеки тарыхта чиркөөнүн архитектору австриялык архитектор болгондугун айтышты. Бирок, ким экендиги тууралуу так маалымат жок. Балким тарых барактарында болсо дагы, андай материалды таппагандыктан биз аны тактай албадык. Ушундай эле маалыматтарды жергиликтүү жашоочу Азимходжаев Шамиль дагы ырастайт. Анын уккандарына караганда, Австриядан Пикнеевдердин үй-бүлөсү дагы мигрант болуп келишкен. Күбөлөрдүн айтымында алар чиркөө куруп, мындай курулуш башка чөлкөмдө болбош үчүн куруучуну жок кылышкан. Бирок баласы Славка Пикнеев ушул жерде калып, Надя Линская Яшевна менен турмуш куруп, айрычылык менен алектенген (Азимходжаев, 2023).

Орус чиркөөсүн биринчилери католиктердики десе, экинчилери проваславдардыкы дейт. Баленкова (Литовченко) Валентина эжекенин айтымында: бул чиркөө проваславдардыкы дейт. Төрөлгөн кезинде өзү чокундурулгандыгын ж.б. диний ырым-жырымдары дал ушул имаратта болгондугун ырастады (Баленкова, 2023). Бирок, эмнегедир эл арасында католиктердин чиркөөсү деп айтылып жүрөт.

Сүрөт 2. Сыйынуучу чиркөөнүн чыгыш тарабынан көрүнүшү

Негизинен чиркөө 3 имараттан турган. Биринчи чиркөөнүн узундугу 25 метр жана туурасы 11 метр, бийиктиги 10-12 метр (түндүк жана түштүк тарабындагы куполаларынын) ал эми дубалдары 80 см калыңдыкта бышкан кирпич менен салынган өтө сапаттуу курулуш. Төрт тарабында 4 каалгадан - чыгыш, батыш, түндүк жана түштүк (катар-катар курулган кош эшик) тарапта жыгачтан курулган эки жактуу эшиктери, 8 чоң кооздолгон терезеден, ал эми түндүк тарабында ыйык кызмат кылуучу (священник) чокундуруу үчүн атайын жасалган орду бар. Бышкан кирпичтен курулган мунарада өтө чоң өлчөмдөгү жезден жасалган болжол менен тонна салмакка ээ конгуроо (колокол) шыпка илинип, таңкы саат 6 да кагылып, бүтүндөй өрөөнгө Заркент, Итагар жана Авлетимге чейин угулуп турган. Мадишов Анарбек аксакалдын атасынын айтымында бала кезде ушул конгуроонун үнүн угуп, мал жайганы талаага кеткендигин далай жолу айтып бергенин маалымдады. Бирок, Октябрь революциясы орногондон кийин, Сталиндик репрессия учурунда диний ишенимдерге тыю салынган мезгилден тарта диний кызматкерлер сүргүнгө тартылып, ал эми бул конгуроону кайда алып кеткендиги тууралуу так маалымат жок. Биринчилери Россиянын музейлерине алып кеткен десе, экинчилери темир иштетүүчү линейный цехке металлом катары тапшырылган дейт. Жалпы имаратты ысытуучу меш дагы болгон. Ички чатырында шыпка тартылган жылдызчалар дагы деле сакталуу. Ички жасалгасы өтө кооз асман түсүндөгү ар кандай боёктор менен кооздолгон экен. 1995-1996-жж. Коля деген жергиликтүү жашоочу

Ленинграддагы маданий мурастарды сактоо уюмуна каттаткандыгын жана имараттын айланасын темир коргон менен коргондоткондугун маалымдашты (Стамкулов, 2023). Бирок, биз мындай маалыматты интернет жана жазуу булактарынан таба албадык.

Сүрөт 3. Эки даана конгуроонун бирөөсү

Чоң конгуроо менен катар кичине дагы эки даана конгуроосу (колокольчик) болгон. Анын бирөөсүндө 1885-жыл деген жазуу бар. Азыркы тапта №4 Абдужапар Эрматов атындагы Миң Булак орто мектебинин тарых музейинде экспонат катары сакталуу менен бирге электр энергиясы өчүп калган мезгилде окуучулар үчүн конгуроонун (звонок) кызматын аткарат.

Бул сыйынуучу жай Шевченко колхозунун башкаруучусу Кулуев Райымбек тарабынан 1967-1970-жылдары колхоздун эгин кампасына айланган. Анткени, түшүм көп алынгандыктан, буудайды сактоочу кампа жасаш үчүн чиркөөнүн чатырын ачтырып, ошол жерден буудай киргизилип сакталган (Мадишов, 2023). Андан кийин колхоздун спорттук сарайына айланган. 1987-89-жж. колхоздун маданий клубу болгон (Стамкулов, 2023). Кыскасы бул тарыхый жай башынан ар кандай жагдайды өткөргөн имарат болуптур.

Сүрөт 4. Кечилдер жашаган монастырь

Экинчи имаратынын узундугу 19, туурасы 11, бийиктиги 3,5 метрди түзүп, 3 бөлмөнүн бир бөлмөсү ашканадан жана коридорунун узундугу 3x10 метр келген бышкан кыштан салынган сапаттуу курулуш болгон. Аксакалдардын айтымында бышкан кирпичтер арчага бышырылган дешет. Анда кечилдер (монашки) жашаган. Мунун деле 4 тарабында 4 каалгасы бар, чоң терезелеринен жарык тийип турган. Бул имарат айылдагы мектеп жана анын мастерскою кызматын дагы аткарган экен. Ал эми азыркы абалы абдан өкүнүчтүү, уроо коркунучунда. №4 Абдужапар Эрматов атындагы Миң Булак орто мектебинин тарых мугалими Стамкулов Канатбек Сатыбековичтин айтымында дал ушул кечилдер жашаган

чиркөөдө 1976-1988-жылдар аралыгында Миң-Булак мектебинин кол эмгек каанасы болуп, анда кол эмгек сабагын мектеп окуучусу болгон мезгилде такай ушул жерде өтүлгөндүгүн эстеди (Стамкулов, 2023). Убагында бардык ыңгайлуу шарттары бар монашкалар жашаган имарат ысытуучу мештери жана ашканасы менен болгон. Тилекке каршы азыр кароосуз калган.

Үчүнчү имарат ылай кирпичтен курулган динге кызмат кылуучулардын (священник) жашаган үйү болгон. Болжол менен 12x16 метр чамасында 6 бөлмөдөн турган. 1988-жылы жаңы мектеп салдырылганда буздурулган, ага чейин орус мектеп болгон. Азимходжаев Шамиль, Баленкова (Литовченко) Валентина эжекелер дал ушул мектептен билим алгандыгын баяндашты (Азимходжаев жана Баленкова, 2023). Эң акыркы поп Линский Яшка болгондугун жана өмүрүнүн акырына чейин айылда жашап, ушул жерге сөөгү коюлгандыгын ырасташууда (Мадишов, 2023).

Орус-украиндери өздөрү менен кошо украинадан алынып келинген мөмөлүү дарактарды кайналы, алма, албали, алмурут отургузушкан. Курулуш материалдары үчүн акация тигишкен. Акация эң катуу дарак болгондуктан арабанын тетиктери жасалган. Кыргыздар акацияны “орус дарак” деп аташкан. Бул дарак азыркы учурда дагы айылда бар (Мадишов, 2019, 22-б; Мадишов, 2020).

Гражданлык согушта Аман палван баш болгон басмачылар Успенровка айылын алуу үчүн бир нече жолу чабуул жасашып, ала алган эмес. Басмачылар өздөрү окко учуп жоготууга учураган (Мухтаров, 2012, 16-б). Ал эми жергиликтүү жашоочулар дал ушул сыйынуучу чиркөөгө жашынышкан. Бүгүнкү күндө дагы кирпичтерде атылган октун издери сакталып калган (Мадишев, 2020б). Ушул окуянын күбөлөрү болгон аксакалдардын айтуусунда үч имараттын ортосунда (чиркөө, монастырь жана поптор жашаган үй) бири-бирин туташтырып турган жер астындагы жөө өтүүчү өтмөк (подземной пешеходный переход) болгондугун Азимходжаев Шамиль аксакалдардан бир канча жолу уккандыгын баяндайт (Азимходжаев, 2023). Ушундай эле маалыматты Бирик Валерий дагы ырастайт (Бирик, 2023).

Сүрөт 5. Кечилдер жашаган монастырдын азыркы көрүнүшү (2023-жыл, июль айы)

Бизди кызыктырган дагы бир тарыхый эстелик Сузак районунун Михайловка азыркы Жерге-Тал айылындагы 1880-жылдар аралыгында курулган орус чиркөөсү дагы изилдөөнү талап кылган, унутта калган тарыхый мурас.

Сүрөт 6. Михайловкадагы орус чиркөөсү

Бир доордо курулган архитектуралык комплекстерди сактоо жана реставрация жасоо иштерин жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу муниципалитеттери колго алса жакшы болоор эле. Себеби, ошол аймактын тарыхы, элдердин досугу тууралуу кеңири маалымат берген база жок болуп кетүү абалында. Ал эми тарыхчы, оозеки тарых жыйноочулар ж.б. кесип ээлери мындай баалуулуктарды билген информаторлордон жаздырып алуу керек. Эгерде ушундай көрүнүш улана берсе өткөн тарыхтын сүртүмдөрү тез эле жок болуп кетет. Ал эми Михайловкадагы, Куршаб жана Кеңеш айылдарындагы тарыхый мурастар боюнча кийинки изилдөөлөрүбүздө маалымдайбыз. Демек, кыргыз жана орус калкынын эриш-аркак жашаган достук мамилесин чыңдаган руханий маданий мурастар азыркы доордо коргоого жана изилдөөгө муктаж.

Пайдаланылган адабияттар

1. Мадишов, А. Жерге-Талдын тарыхы жана ырлары / А. Мадишов // Бишкек. 2019.
2. Муктаров, Т. Жерге-Тал айылы. Энциклопедия / Т. Муктаров // Бишкек.:Турар, 2012.
3. Орозов, А. Чаткал районунун энциклопедиясы / А. Орозов // Бишкек, 2015.

Интернет булактары

1. Нурумбетов Жаналы. Линский тууралуу баян. <https://www.facebook.com/groups/kyrgyzluttuk/posts/2021728338066695/>.
2. Мадишов, А. Жерге-Тал айылы/Биздин айыл КТРК// <http://youtu.be/KAOEckLpHyA>.
3. Успение Богородицы, <https://ru.wikipedia.org/wiki/>; https://ruvera.ru/uspenie_bogorodicy.
4. Мадишов А., <https://www.youtube.com/watch?v=bg0RiGAk-Nw>.

Автордун талаа материалдары (информаторлор)

1. Азимходжаев Шамиль. Аксы району, Жерге-Тал айылы. 2023-ж.
2. Баленкова (Литовченко) Валентина. Россия Федерациясы, Ростов областы, Сальский район, с.Екатериновка. 2023-ж.
3. Бибик Валерий. Россия Федерациясы, Воронеж, 2023-ж.
4. Мадишов Анарбек. Аксы району, Жерге-Тал айылы, 2023-ж.
5. Нарымбетов Талантбек. Аксы району, Жерге-Тал айылы, 2023-ж.

6. Нарымбетов Канат. Аксы району, Жерге-Тал айылы, 2023-ж.
7. Стамкулов Канатбек. Аксы району, Жерге-Тал айылы, 2023-ж.

УДК: 31.316.1

DOI: [10.52754/1694867X_2023_1\(2\)_2](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_1(2)_2)

**«СОЦИАЛДЫК ПАТОЛОГИЯ» ТҮШҮНҮГҮНҮН ЖАНА ФОРМАЛАРЫНЫН
ИЗИЛДЕНИШИ**

ИЗУЧЕНИЕ ПОНЯТИЯ И ФОРМ «СОЦИАЛЬНОЙ ПАТОЛОГИИ»

STUDY CONCEPT AND FORM «SOCIAL PATHOLOGY»

Дыйканова Шекербубу Анарбековна

Дыйканова Шекербубу Анарбековна

Dyikanova Shekerbubu Anarbekovna

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University

dyikanova.shekerbubu@mail.ru

Нурбай уулу Баяман

Нурбай уулу Баяман

Nurbay uulu Bayaman

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

master's student, Osh State University

nurbay.bayaman@gmail.com

«СОЦИАЛДЫК ПАТОЛОГИЯ» ТҮШҮНҮГҮНҮН ЖАНА ФОРМАЛАРЫНЫН ИЗИЛДЕНИШИ

Аннотация

Маанилүүлүк. Бул макалада социалдык патология түшүнүгүнө берген окумуштуулардын аныктамалары, социалдык патологиянын пайда болушу жана формалары, агрессивдүү жүрүм-турумдун социалдык патология катары эсептелүүсүнүн факторлору, психотропдук заттардын инсандын саламаттыгына жана психикасына тийгизген таасири жөнүндө маалымат камтылды. Демек, «социалдык патология» түшүнүгүнүн мазмуну «социалдык» жана «патология» түшүнүктөрүнүн мазмуну менен байланышкан. «Социалдык патология» деген терминдин өзү эле күмөндүү, анткени, ал кабыл алынган социалдык нормалардан же мыйзам чыгаруу жыйындары ойлоп тапкан мыйзамдардан четтөөлөр менен байланышкан. Ошентип, коомдук мыйзамдардагы чаташуу, алардагы объективдүү жана субъективдүү чаташтыруу, адегенде «патология» терминин, андан кийин «норма» терминин таанууга алып келет. Ар бир адам өзүнүн жашоосунда тигил же бул ооруну башынан өткөргөн. Булар адамдын оорулары. Демек, адам биологиялык да, социалдык да ооруларды баштан кечирет, антпесе адам өзүнүн коомдук табиятынан ажырап калышы мүмкүн.

Ачкыч сөздөр: жүрүм-турум нормалары, социалдык патология, аномалия, девианттык жүрүм-турум, адеп-ахлактын бузулушу.

Изучение понятия и форм «социальной патологии»

Study concept and form «social pathology»

Аннотация

Актуальность. В данной статье содержится информация об определении учеными социальной патологии, возникновении и формах социальной патологии, факторах рассматривания агрессивного поведения как социальной патологии, влиянии психотропных веществ на здоровье и психику человека. Следовательно, содержание понятия «социальная патология» связано с содержанием понятий «социальный» и «патология». Сам термин «социальная патология» вызывает сомнения, поскольку он связан с отклонениями от принятых социальных норм или законов, разработанных законодательными органами. Таким образом, путаница в социальных законах, путаница в них объективного и субъективного приводит к признанию сначала термина «патология», а затем термина «норма». Каждый испытал в своей жизни ту или иную боль. Это болезни человека. Поэтому человек испытывает как биологические, так и социальные болезни, иначе человек может потерять свою социальную природу.

Abstract

Relevance. This article contains information about the definition of social pathology by scientists, the occurrence and forms of social pathology, factors for considering aggressive behavior as a social pathology, the influence of psychotropic substances on the health and psyche of a person. Therefore, the content of the concept "social pathology" is connected with the content of the concepts "social" and "pathology". The very term "social pathology" is questionable because it is associated with deviations from accepted social norms or laws developed by legislative bodies. Thus, confusion in social laws, confusion in them objective and subjective leads to the recognition first of the term "pathology", and then the term "norm". Don't forget every test in your life. This is a human disease. Therefore, a person experiences both biological and social diseases, otherwise a person can lose his social nature.

Ключевые слова: нормы поведения, социальная патология, аномалия, девиантное поведение, моральное расстройство.

Keywords: norm of behavior, social pathology, anomaly, deviant behavior, moral disorder.

Киришүү

Теманын актуалдуулугу. Социалдык патология - социалдык психологиядагы коом үчүн зыяндуу же кооптуу болгон адамдын нормадан четтеген жүрүм-турумун билдирген термин [2, 86-б.].

Социалдык патология терминин француз социологу вес кылымдагы Эмиль Дюркгейм киргизген. Ал ошондой эле социалдык девиация түшүнүгүнүн автору болуп саналат, анын социалдык патологиядан негизги айырмасы девианттык жүрүм-турум нормадан четтесе да, коомго зыян келтирбейт. Ошентип, коомдук тартипти бузган, адеп-ахлактын бузулушуна жана кулашына өбөлгө түзгөн жүрүм-турум патологиялык жүрүм-турум катары каралышы мүмкүн. Дюркгейм социалдык патология жөнүндө норманын терс жагы катары да айтып, анын салыштырмалуу субъективдүүлүгүн белгилеген, анткени ар кандай маданияттарда жана коомдордо норма түшүнүгү ар кандай.

Социалдык патология - (организмдердеги ден-соолукка жана ооруга окшош) - коомдун ден-соолугу начар деп бааланган абалы. Биологиялык окшоштуктарга шек туудургандыктан, бул термин Азыр Дюркгеймди (1895) кошо алганда, функционалисттик социологдордон айырмаланып, салыштырмалуу сейрек колдонулат. Дюркгейм коомдун «нормалдуу» жана «аномалдык» абалын айырмалап, белгилүү бир типтеги «орточо» анын «нормалдуу» жана «функционалдык» абалын да билдирет деп эсептеген. Ушул негизде патологиялык шарттарды принципиалдуу түрдө аныктоого болот. Мисалы, кылмыштуулук коомдордун кадимки мүнөздөмөсү болсо да, анын ашыкча масштабын патология катары кароого болот [1, 456-б.].

Социалдык патология-бул коомдун бардык мүчөлөрү карманган жүрүм-турум формалары, эгерде аларды өнүктүрүү мүмкүн эместигине, ал тургай ошол коомдун жок болушуна алып келет. Мындай жүрүм-турумдун типтүү, эң кеңири таралган жана ошондуктан жана эң социалдык коркунучтуу түрлөрү болуп аракеттик, баңгилик, кылмыштуулук, сойкулук, гомосексуализм саналат.

Девианттык жүрүм — турумдун эң кеңири таралган түрү-алкоголизм-алкоголдук ичимдиктерди ченемсиз колдонуу, жашоо образына айлануу (мас болуу) жана алкогольго психофизиологиялык көз карандылыкка алып келет. Кыргыз коомунда алкоголизм негизинен девиациянын эркек формасы болуп саналат: алкоголиктер арасында эркектер аялдарга караганда төрт эсе көп. Көпчүлүк бөлүгү бул аз квалификациялуу эмгек менен алектенген адамдар, жогорку билимдүү адамдардын 6% дан азы аракеттикке таасир эткен. Аракеттик-өтө жагымсыз социалдык патология, анткени ал төмөнкүдөй оор кесепеттерге алып келет: олуттуу оорулар жана мезгилсиз өлүм; турмушта, өндүрүштө, транспортто мертинүү; жакындары үй — бүлөнүн толук баалуу мүчөсүн, ал эми коомдо-кызматкерди жана жаранды жоготот. Бул инсандын деградациясына, социалдык деградацияга алып келет.

Наркомания андан да коркунучтуу девиация болуп саналат - психикалык жана физикалык көз карандылыкты пайда кылууга жөндөмдүү заттарды керектөө, ал акыл-эс жана дене-бой жагынан ыңгайсыздыкта (абстиненция, «сынык»), психиканын бузулушунда билинет. Адам жөн гана дары кийинки дозасы жок жашай албайт, аны алуу үчүн бардык күч-аракетин жумшайт. Баңгиликтин терс кесепеттери алкоголизм менен бирдей, бирок курч жана оор түрүндө. Баңгиликтин өзгөчө коркунучу медициналык фактыга байланыштуу: өспүрүм куракта баңгизатка көбүрөөк ыктоо жана тез пайда болгон көз карандылык. Наркотрафиктер

баарыдан мурда зыяндуу көз карандылыкка дал ушул өспүрүмдөрдү тартууга умтулганы бекеринен эмес.

Социалдык патологиялардын эң оор формасы — Кылмыш-жаза мыйзамдары менен аныкталган коомдук коркунучтун (башкалардын ден соолугуна жана өмүрүнө) жеткен жүрүм-турум [3, 173-б.].

Кылмыштуулуктун спектри өтө чоң: майда бейбаштыктан жана унчукпай уурдоодон Куралдуу каракчылыкка жана өлтүрүүгө чейин. Уюшкан кылмыштуулук өзгөчө коркунучтуудурат, анткени ал кыйла оор кылмыштар, жаңы мүчөлөрдү жалдоо менен байланышкан, экономиканын бүтүндөй региондорун жана тармактарын өзүнүн көзөмөлүнө кое алат.

Социалдык патологиянын формасы суицид (суицид) болуп саналат. Терең жеке трагедия, катуу оору жана айыккыс диагноз анын себеби болушу мүмкүн. Бирок, негизги себеби мааниси болуп саналат жашоо жоготуу-адам өзүнүн мындан аркы жашоосунун маанисин көрбөйт. Мындан тышкары, өзүн — өзү өлтүрүү-каалаган жана мүмкүн эмес жашаган коомдун адеп-ахлактык жактан начар абдан катуу көрсөткүчү. Ошондуктан кризистик кырдаалга кабылган адам айланасындагылардын, туугандарынын, жакындарынын, досторунун өзгөчө көңүл буруусуна муктаж. Бирок, кандай гана себеп болбосун, суицид социалдык норма болушу мүмкүн эмес: ошол эле жөнөкөй «ошондой эле, бардыгы сыяктуу» критерийи иштейт - бул девиациянын өтө эле каалабагандыгы айкын болот [5].

Ушул эле жөнөкөй критерийге сойкулук жана гомосексуализм сыяктуу девиациянын формалары да кирет, алардын кесепеттери да жетишерлик терс жана оор: жеке адам үчүн да (катуу оорулардын жогорку коркунучу, инсандын деградациясы), ошондой эле коом үчүн — эки девиация тең кылмыштуулук, баңгилик жана алкоголизм менен тыгыз байланышта.

Социалдык патологиялардын себептери. Белгилүү даражада биз тукум куучулукка, психиканын өзгөчөлүктөрүнө, темпераментке байланыштуу четтөөгө биологиялык шыктуулуктун факторлору жөнүндө айта алабыз. Бирок, чечүүчү ролду социалдык теңсиздик, жөнгө салынбагандык, толук кандуу ишке ашыруунун мүмкүн эместиги сыяктуу социалдык себептер ойнойт [4, 211-б].

Ошентип, учурдагы интенсивдүү социалдык кайра түзүүлөр, биринчи кезекте менчиктештирүү, калктын өтө байлардын чакан катмарына кескин жана өсүп жаткан социалдык стратификациясына алып келди жана алардын жашоо-тиричилиги менен олуттуу көйгөйлөргө туш болгон көпчүлүк. Адилетсиздик, ал тургай, жөн эле көрө албастык, оор турмуш шарттары бул сезимдер менен шартталган-бул негизги кылмыштуулуктун жана коомдук патологиялардын башка түрлөрүн анча кескин өсүшүнө алып келди.

Девианттык жүрүм-турумдун ар кандай формалары бири-бири менен тыгыз байланышта, бири-бири менен чырмалышып, бири-бирин толуктап турат. Аракечтик, баңгилик жана наркомания, сойкулук жана көбүнчө гомосексуализм сыяктуу эле, бири-бири менен «туткунга» барбастан, кылмыштуулук менен тыгыз байланышта экени көрүнүп турат. Демек, девианттык жүрүм-турум симптом, коомдук жашоонун айрым тармактарындагы дисфункцияны эскерткен белги катары каралышы мүмкүн. Мүнөздүү нерсе, коом талап кылган мезгилдермен консолидация, коркунучтуу же коркунучтуу жеңүү үчүн күчтөрдүн жалпы стресси, мисалы, согуш же саясий кризис учурунда, Социалдык четтөөнүн деңгээли адатта кескин төмөндөйт.

Социалдык патологиялардын обьективдүү мүнөзү девианттык жүрүм-турум ар кандай маданиятта жана ар кандай, анын ичинде гүлдөгөн коомдо толугу менен жоюлбай тургандыгын көрсөтөт. Эгерде коомдо нормалар бар болсо, алардан четтөөлөр да сөзсүз болот. Девиация негизинен коомдун өнүгүү динамикасынын негизи болуп саналат, анда дайыма утулгандар, «нормалдуу» социалдык ишмердүүлүктөн түшкөн адамдар болот. Ошондуктан, терс четтөөнү толугу менен, биротоло жок кылуу мүмкүн эмес. Ошентип, магнит кесип болсо, айталы, түштүк уюл, натыйжада эки уюлдуу эки магнит пайда болот, ошондой эле коомдук четтөөгө каршы күрөш аны түп тамырынан жок кылуу, репрессия жана «социалдык хирургия» эмес, бирок кылдат жана комплекстүү мамилени талап кылат.

Девианттык жүрүм-турумдун социалдык көзөмөлү. Патологиялык пландын социалдык четтөөлөрү коом үчүн өтө кооптуу. Мындан тышкары, алар социалдык жетишсиздиктин ачык белгилерин көрсөтүшөт. Ошондуктан, коом ар дайым социалдык девиацияны көзөмөлдөөгө көп көңүл бурат. Бул үй-бүлөлүк жана мектептеги билим берүүнүн салттуу ыкмаларынан тартып, адеп-ахлактык жактан санкцияланган жазага чейинки чаралардын кеңири масштабы жөнүндө.

Социалдык көзөмөлдүн бир нече деңгээли айырмаланат. Анын негизги каражаттарына социалдык ченемдер (укуктук, моралдык, үрп-адаттар, каада-салттар, мода), б.а. мамлекет (укук) белгилеген же адамдардын биргелешкен жашоо-турмушунун процессинде калыптанган жүрүм-турум эрежелери, үлгүлөрү, эталондору кирет.

Эрежелерди жана баалуулуктарды жеткирүүнүн эң оңой жолу — бул жеке үлгү жана тууроо. Социалдык контролдоого ошондой эле жазма буйруктарды (ченемдерди) ишке ашыруу боюнча чаралар, кабыл алынган ченемдерди бузган адамдардын, ал эми айрым коомдордо (атап айтканда, архаикалык жана тоталитардык) жана жарыяланган баалуулуктарды бөлүшпөгөн адамдардын жоопкерчилик чаралары кирет. Социалдык контролдоого коомдук баалуулуктарга жана ченемдерге ылайык келген иштин жактырылган түрлөрүн кубаттоо (позитивдүү санкциялар) да кирет.

Жалпысынан, жүрүм-турумду социалдык жөнгө салуунун эки негизги формасы жөнүндө айтууга болот: укуктук жана моралдык. Биринчи учурда, кабыл алынган мыйзамдарды (жарандык, административдик, эмгек же кылмыш мыйзамдары) сактоого негизделген жөнгө салуу жөнүндө. Укуктук жөнгө салуу көп жагынан унификацияланган, катаал, аны мажбурлоо формалары таасир этүүнүн күч формаларына, анын ичинде эркиндикти чектөөгө чейин жана ал тургай (коом үчүн өзгөчө оор кылмыштар үчүн) өлүм жазасын камтыйт. Моралдык жөнгө салуу салтка, жеке мисалга, коомдук пикирге негизделген. Эки учурда тең сыйлоо жана жазалоо, мажбурлоо жана ынандыруу чаралары жөнүндө.

Коомдук көзөмөл сырттан да, инсандын өзүнүн аң-сезими менен да ишке ашырылат. Тышкы көзөмөл ата-энелер, достор, коомдук пикир, ошондой эле укуктук система аркылуу ишке ашырылат. Соттун чечиминин негизинде, адам шарттуу түрдө же айып пул катары жазаланышы мүмкүн, ошондой эле катаал түрдө — эркинен ажыратууга же мажбурлап дарылоого чейин. Бул үчүн атайын мекемелер (жатак-абактар, түзөтүү абактары, атайын ооруканалар) бар.

Кылымдар бою жазалар катаал, коркунучтуу мүнөздө болгон. Учурда көпчүлүк цивилизациялуу өлкөлөрдө «жаза кризиси» таанылган. Бул, айрыкча, экинчи дүйнөлүк

согуштан кийин, бардык чаралар көрүлгөнүнө карабастан, көпчүлүк өлкөлөрдө катталган кылмыштуулуктун тынымсыз өсүшү байкалат. Экинчиден, адамзат өз тарыхында кылмыш жазасынын бардык түрлөрүн башынан өткөргөнү белгилүү, бирок алардын бири да каалаган натыйжага алып келген эмес. Үчүнчүдөн, рецидивдин деңгээли (кайра кылмыш) салыштырмалуу туруктуу жана жазалоо чараларынын таасири астында төмөндөбөйт. Төртүнчүдөн, көп сандаган психологиялык изилдөөлөрдө эркиндигинен ажыратуу жайларында узак (5-7 жылдан ашык) болуу адамдын психикасында кайтарылгыс өзгөрүүлөргө алып келери аныкталган.

Камактагылардын психикасына жана адеп-ахлагына эркиндигинен ажыратуунун зыяндуу («түзөтүү» жана «кайра тарбиялоо» эмес) таасири жөнүндө айтууга болот: түрмө түзөтүү жайы эмес, криминалдык кесипкөйлүк мектеби катары кызмат кылат. Ал эми бир жыныстуу коллективдеги жаштардын узакка созулган изоляциясы сексуалдык четтөөлөрдүн букетин жаратат. Камактагылардын жамааттарында, бардык жамааттардагыдай эле, өзүн-өзү уюштуруу процесстери жүрөт: администрация колдогон «актив» камактагылардын ишенимине ээ эмес, алардын жамаатын башкарат «бийликтер», администрация алар менен эсептешүүгө, алардын «артыкчылыктарына» көз жумуп коюуга мажбур болсо, көп учурда «тартипти» сактоо саясатын жүзөгө ашырат жана оңдоо планын аткаруу алар аркылуу иш жүзүндө.

Оор кылмыштарды жасагандыгы үчүн жазанын эң катуу формасынын - өлүм жазасынын максатка ылайыктуулугу жөнүндө маселе курч талкууларды жаратат. Азыркы учурда, көпчүлүк өлкөлөрдө өлүм жазасы жактоочу тарабынан жокко чыгарылат (мыйзамдуу түрдө) же колдонулбайт ошол (иш жүзүндө). Ошентип, Европада ал Албанияда жана Беларуссияда, Латын Америкасында гана сакталат - чындыгында Кубада гана, Түндүк Америкада - АКШда. Эң көп өлүм жазасы Ирак, Иран, Кытай, Нигерия, Пакистанда катталган [3, 322-б.].

Тарых мындай чаралардын эффективдүүлүгүн көрсөтөт. Кылмыштардын алдын алуу натыйжалуу, анын жардамы менен анча кааланбаган жүрүм-турумдарды убактылуу басуу гана эмес, аларды социалдык жактан жактырылган, коомго жана жеке адамга пайдалуу жүрүм-турумдарга алмаштыруу зарыл.

Колдонулган адабияттар

1. Большой толковый социологический словарь. - М.: АСТ, Вече. Дэвид Джери, Джулия Джери. 1999.
2. Пирогов, К. С. Социальная философия / К. С. Пирогов. - СПб., 2006.
3. Социология: теория, история, методология: учебник / под ред. Д. В. Иванова. - СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2019. - 480 с.
4. Тульчинский, Г. Л. Постчеловеческая персонология / Г. Л. Тульчинский. - СПб., 2002.
5. Акматалиев, А., Камбарова, Н., & Карабаева, С. (2022). Социальный кризис – необходимое условие для формирования новых элементов. *Вестник Ошского государственного университета*, (2), 108-118. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_2_108. EDN: WXHKWL.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(2)/2023, 17-27

УДК: 9.947.1/34.342(575.2)

DOI: [10.52754/1694867X_2023_1\(2\)_3](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_1(2)_3)

**ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК ЖЫЛДАРЫНДА КЫРГЫЗСТАНДЫН «ЛЕГЕНДАРЛУУ»
ПАРЛАМЕНТИНИН – ЖОГОРКУ КЕҢЕШИНИН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА АНЫН
МАМЛЕКЕТТИК-УКУКТУК РОЛУ**

**СОЗДАНИЕ «ЛЕГЕНДАРНОГО» ПАРЛАМЕНТА – ЖОГОРКУ КЕНЕША КЫРГЫЗСТАНА
В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ И ЕГО ГОСУДАРСТВЕННО-ПРАВОВАЯ РОЛЬ**

**CREATION OF THE “LEGENDARY” PARLIAMENT – JOGORKU KENESH OF
KYRGYZSTAN DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE AND ITS STATE AND LEGAL
ROLE**

Кадыров Замирбек Кубанычбекович

Кадыров Замирбек Кубанычбекович

Kadyrov Zamirbek Kubanychbekovich

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

master's student, Osh State University

kadyrovzamirbek@gmail.com

ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК ЖЫЛДАРЫНДА КЫРГЫЗСТАНДЫН «ЛЕГЕНДАРЛУУ» ПАРЛАМЕНТИНИН – ЖОГОРКУ КЕҢЕШИНИН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА АНЫН МАМЛЕКЕТТИК-УКУКТУК РОЛУ

Аннотация

Маанилүүлүк. 1990-жылдын апрель айынан тарта 1994-жылдын сентябрь айына чейин иштеген он экинчи чакырылган Кыргызстандын Жогорку Кеңешинин ишмердүүлүгү – «легендарлуу» парламент деп аталып калган. Азыркы учурда Кыргызстандын андан аркы оптималдуу өнүгүү жолун издөөдө, өткөн жолдун жана азыркы мезгилдеги өлкөнүн мамлекеттик курулушунун тажрыйбасын талдоо аркылуу анын баалуулугун билүү чоң саясий мааниге ээ болууда. Басып өткөн жолго көз чаптыруу - биздин ата-бабаларыбыздын кылган ишине жалаң эле таазим этпестен, өзүбүзгө пайдалуу сабактарды алып чыгуу. Бул шарт биздин мамлекетибиздин мындан ары өнүгүүгө багытталган келечектеги маселелерди аныктоо үчүн сөзсүз керектүү. Адамзаттын тарыхы көрсөтүп жаткандай, ар бир өлкө демократияга өз жолу менен барат. Бул жолдо ар бир өлкөнүн өз өзгөчөлүктөрү болот, бул шарт Кыргызстанга да тиешелүү. Буга далил катары 1990-жылдын апрель айынан 1994-жылдын сентябрь айына чейин өз ишин жүргүзгөн Кыргыз Республикасынын XII чакырылышындагы Жогорку Кеңештин ишмердүүлүгүн келтирсек.

Ачкыч сөздөр: Кыргызстан, парламент, мыйзам, “легендарлуу парламент”, Жогорку Кеңеш, депутат, демократия, саясат, партия, шайлоо.

СОЗДАНИЕ «ЛЕГЕНДАРНОГО» ПАРЛАМЕНТА – ЖОГОРКУ КЕНЕША КЫРГЫЗСТАНА В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ И ЕГО ГОСУДАРСТВЕННО- ПРАВОВАЯ РОЛЬ

Аннотация

Актуальность. Деятельность Жогорку Кенеша Кыргызстана двенадцатого созыва, работавшего с апреля 1990 года по сентябрь 1994 года, назвали «легендарным» парламентом. В настоящее время в поисках оптимального пути дальнейшего развития Кыргызстана большое политическое значение имеет познание его ценности посредством анализа опыта государственного строительства страны в прошлом и настоящем периоде. Оглядываясь назад в прошлое, мы не только отдаем дань уважения труду наших предков, но и извлекаем полезные уроки для себя. Это условие абсолютно необходимо для определения будущих вопросов, направленных на дальнейшее развитие нашей страны. Как показывает история человечества, каждая страна идет к демократии своим путем. Каждая страна имеет свои особенности на этом пути, и это условие касается и Кыргызстана. В доказательство этого приведем деятельность Жогорку Кенеша XII созыва КР, который вел свою работу с апреля 1990 года по сентябрь 1994 года.

Ключевые слова: Кыргызстан, парламент, закон, «легендарный парламент», Жогорку Кенеш, депутат, демократия, политика, партия, выборы.

CREATION OF THE “LEGENDARY” PARLIAMENT – JOGORKU KENESH OF KYRGYZSTAN DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE AND ITS STATE AND LEGAL ROLE

Abstract

Relevance. The activities of the Jogorku Kenesh of Kyrgyzstan of the twelfth convocation, which worked from April 1990 to September 1994, were called the “legendary” parliament. Currently, in search of the optimal path for the further development of Kyrgyzstan, it is of great political importance to understand its value through an analysis of the experience of state building of the country in the past and present periods. By looking back into the past, we not only pay tribute to the work of our ancestors, but also learn useful lessons for ourselves. This condition is absolutely necessary to determine future issues aimed at the further development of our country. As human history shows, each country moves towards democracy in its own way. Each country has its own characteristics on this path, and this condition also applies to Kyrgyzstan. To prove this, we cite the activities of the Jogorku Kenesh of the XII convocation of the Kyrgyz Republic, which carried out its work from April 1990 to September 1994.

Keywords: Kyrgyzstan, parliament, law, “legendary parliament”, Jogorku Kenesh, deputy, democracy, politics, party, elections.

Киришүү

Теманын актуалдуулугу: Өткөн кылымдын 80-жылдарынын орто ченинде СССР кайра куруу, айкындык жолуна жана советтик коомду демократиялаштырууга өткөн. Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин XII чакырылышынын ишмердүүлүгүнүн түзүлүшү жана жүрүшүнүн укуктук негиздери алар СССРдин мамлекеттик бийлигинин бирдиктүү системасынын бир бутагы катары түзүлүп, демократиялык централизм принцибинде курулган Жогорку Кеңештин мурунку өткөн чакырылыштарынан айырмаланган.

М. С. Горбачев тарабынан демократиялаштыруу жана ачык-айкындык процесси жарыяланган шарттарда 1990-жылы 25-февралда Кыргызстандын тарыхында алгачкы ирет Республиканын Жогорку Кеңешине альтернативдик шайлоо болуп өттү. Саясий бир өңчөйлүктүн ордуна саясий эркиндик жана демократия келип, шайлоо алдындагы үгүт иштерине кеңири жол ачылды.

Эгер мурун талапкерлердин саны депутаттык орундардын санына туура келсе, азыр болсо депутаттык орунга талапкерлердин саны кыйла көбөйдү. Республика боюнча 350 депутаттык орунга 1049 киши көрсөтүлүп, алардын ичинен 878 адам депутаттыкка талапкер катары катталган. Депутаттыкка талапкерлерди көрсөтүүгө Коммунисттик партиядан тышкары, комсомол, профсоюз жана эмгек коллективдери укуктуу болгон.

Шайлоолордо депутаттардын жогорку активдүүлүгү байкалган. 1990-жылдын 25-февраль айындагы добуш берүүдө шайлоочулардын тизмесине киргендердин 91,1%ы катышкан. 84 округда добуш берүү кайталанган, ал эми 16 округда шайлоо кайрадан өткөн. Мындай көрсөткүчтөр Республикада депутаттарды шайлоо тарыхында биринчи жолу катталган. Депутаттардын үчтөн бир бөлүгү Кыргызстан Компартиясынын XIX Съездинде бекилген партиялык тизме менен өтсө, дагы бир үчтөн бир бөлүгү комсомол жана профсоюздун тизмеси менен тандалган. Депутаттардын башка бөлүгү бир мандаттуу округдар боюнча шайланган.

Шайланган депутаттардын арасында 14 улуттардын өкүлдөрү болгон, жаңы парламенттин депутаттардын 81%ы биринчи жолу бийликтин жогорку органына тандалган, депутаттардын 89,5%ы (309 киши) Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын мүчөлөрү болгон. Депутаттык корпустун курамына 27 аялзаты тандалган [1]. Депутаттык корпуска илим жана билим берүүдөн 22 киши, саламаттыкты сактоо тармагынан 11 киши, маданият жана искусство тармагынан 5 киши, ММКдан 4 киши, аскердик кызматкерлерден 8 киши, укук коргоо органдарынан 9 киши, партиялык жана советтик органдардан 107 киши кирген.

Ошентип, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин жаңы депутаттык корпусунун сапаты жана саны боюнча мурунку чакырылыштагы депутаттык корпустан көп айырмасы болгон. Мисалы, парламентке жогорку билимдүү адамдардын саны көбүрөөк келген (Жогорку Кеңеште интеллигенция өкүлдөрүнүн саны жүз кишиге өскөн), аны менен кошо жумушчулардын, дыйкандардын, агроөнөржай секторунун жумушчуларынын саны кыскарып, аялзаттын саны жүз кишиге азайган. Бул көрүнүш альтернативдик шайлоолордо жана ар бир депутаттык орунга талапкерлердин көптүгү атаандаштыкта жеңип чыгуу кыйла оор экенин билдирет.

«Легендарлуу» парламенттин аппараты 70 кишиден туруп, ишмердүүлүктү камсыз

кылган такай иштеп турган он комиссиядан, алардын ар бирин такай иштеп турган эки депутат башкарып турган. Комиссиянын персоналы төрт жана беш кызматкерлерден турган (улуу консультант, консультант, биринчи жана экинчи категориядагы адистер). Жогорку Кеңештин XII чакырылышынын аппаратына караганда парламенттин азыркы чакырылыштын аппараты алты эсе өстү.

1990-жылы 10-апрелде өткөн Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин XII чакырылышынын биринчи сессиясы 100 орунду өзүнчө партиялык квота аркылуу тандалып алынган 350 депутаттын, бир мандаттуу альтернативдик округдар боюнча (250 орун) укугун бекиткен. Мурдагы чакырылыштарга караганда Жогорку Кеңештин Президиумунун төрагасынын ордуна республиканын Жогорку Кеңешинин төрагасы, Кыргызстан Коммунисттик партиясынын биринчи катчысы А. Масалиев шайланган. Ал өлкөдө эки жогорку кызматты - партиялык жана мамлекеттик кызматты ээлеген.

Республиканын Жогорку Кеңешинин төрагасы парламенттин сессияларын жүргүзүү, мыйзам чыгаруучу органдын ишин уюштуруу, Жогорку Кеңештин Президиумунун сессиясынын чечими менен түзүлгөн Президиумдун жана анын аппаратынын ишине жетекчилик кылган. Республиканын Жогорку Кеңешинин төрагасы кызматы боюнча мамлекет башчысы болгондуктан, Конституцияга ылайык ички жана тышкы саясатты жүргүзгөнгө кеңири укуктарга ээ болгон [5, 18-б.; 6].

Мурунку чакырылыштарга караганда XII чакырылыштагы мыйзам чыгаруучу орган өзүнүн уюштуруу формасы боюнча такай иштеп турган өкүлчүлүк органга жакын жана профессионалдуу парламенттикиндей сапаттарга ээ болгон. Жогорку Кеңештин ишинин уюштуруу-укуктук формасы катары сессиялар саналган. Жалпысынан 14 сессия өткөрүлгөн, алардын бешөө кезексиз өткөрүлгөн. Биринчи сессиянын күн тартибинде Кыргыз Республикасынын Негизги Мыйзамы болгон Конституцияга өзгөртүү жана толуктоо киргизүү боюнча маселе коюлган.

1978-жылдагы Кыргыз ССРинин Конституциясынын 6-беренесинде советтик коомдун башкаруучу жана жол көрсөтүүчү күч катары, анын саясий системасынын, мамлекеттик жана коомдук уюмдарынын очогу болуп Советтер Союзунун Коммунисттик партиясы эсептелет. Кызуу талкуулоонун натыйжасында Жогорку Кеңештин биринчи сессиясында КПССтин чексиз бийлигине бөгөт койгон бул норманын жаңы редакциясын кабыл алган.

Жаңы туюндурма мындай болгон: «Кыргызстандын Коммунисттик партиясы, профсоюздук, комсомолдук, башка коомдук-саясий жана андан бөлөк коомдук уюмдар менен массалык кыймылдар элдик депутаттарынын Кеңештерине шайланган өздөрүнүн өкүлдөрү аркылуу мамлекеттик саясатты иштеп чыгууда, мамлекетти башкарганда жана коомдук иштер менен алектенгенде катыша алышат». Кыргызстандын мамлекеттик-укуктук өнүгүүсүндө 1990-жыл өтө маанилүү болгон. Ал Жогорку Кеңешке шайлоо өткөрүү жана депутаттык мандат үчүн реалдуу күрөш менен башталган. Андан кийин Ош коогалаңы башталды.

Коомдук-саясий кырдаалдын, улут аралык мамилелердин татаалдашып кеткендигине байланыштуу 24-октябрда Жогорку Кеңештин кезексиз 2-сессиясында Кыргыз ССРинин Президенти постун киргизүү чечимин кабыл алган. Мыйзам боюнча Президент мамлекеттин башчысы болгон жана жогорку аткаруу жана бөлүштүрүү бийлигине да ээ болгон. Кыргыз ССРинин биринчи Президентин шайлаганда аттанган үч талапкерлердин бири да эл

өкүлдөрүнүн (депутаттарынын) көпчүлүк добушун ала алган жок. Талапкерликке Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы А. Масалиев, Республиканын Министрлер Кеңешинин төрагасы Апас Жумагулов, Ысык-Көл облустук эл депутаттар Кеңешинин төрагасы Ж.Аманбаев чыгышкан. Макулдашуу комиссиясы түзүлгөн, бирок анын мүчөлөрү да бир пикирге келген жок. Чынгыз Айтматов телефондук сүйлөшүүдө өлкөнүн Президенти болбойм деген жана Аскар Акаевди сунуштады.

Эртеси күнү 1990-жылдын 27-октябрында Президенттик кызматка 12 талапкер чыккан, алардын ичинен салыштырма көбүрөөк добушту Аскар Акаев менен Насирдин Исанов алышкан. Ошол эле күнү түнгө карай Кыргыз ССРинин биринчи Президенти болуп А. Акаев тандалды.

Президенттин шайланышы Республикада иш жүзүндө парламенттик башкаруу формасынын орногондугун жана Жогорку Кеңештин орун алгандыгын билдирген Кыргыз ССРине караштуу маселелерди карап, чечкенге укуктуу болгондугун билдирген. «Легендарлуу» парламенттин ичинде парламенттик фракциялык ишмердүүлүгү жаралган. Жогорку Кеңештин XII чакырылышынын 22-30-октябрда өткөн экинчи сессиясында эки депутаттык топ пайда болгон: 173 кишиден турган коммунисттердин депутаттык тобу жана 119 кишиден турган «Кыргызстандагы демократиялык жаңылануу, жарандык ынтымак тобу» [3, 35-6.].

Өлкөнүн саясий жана коомдук турмушунда чоң ролду Республиканын Жогорку Кеңешинин үчүнчү сессиянын чечимдери ойноду. Бул сессия өз ишин 1990-жылдын 10-декабрында баштап, кийин 1991-жылдын декабрь, январь жана февралында тыныгуулар болуп, иш жүзүндө сессиянын иштеген жалпы мөөнөтү 17 күн эле болду. Анын жүрүшүндө Жогорку Кеңештин 8 мыйзамы жана 17 токтому кабыл алынган.

Мисалы, 1990-жылдын 14-декабрында Жогорку Кеңеш тарабынан «Кыргыз ССРинин облустук бөлүнүүсүн өркүндөтүү жана жаңы облустарын түзүү» тууралуу мыйзамы кабыл алынган. Бул мыйзамга ылайык Жалал-Абад, Нарын, Талас жана Чүй облустары ал мезгилде болгон Ош жана Ысык-Көл облустарына толуктоо иретинде түзүлгөн.

1990-жылдын 15-декабрында Кыргыз Республикасынын мамлекеттик суверендүүлүгү тууралуу Декларация кабыл алынган, ал биздин мамлекетибиздин авторитардык системасынын кыйроосунун башталышын билдирген. Декларация Кыргыз Республикасынын Конституциясынын үстөмдүгүн өлкөнүн бардык аймагында бекитип, мамлекеттик бийликти жүргүзүүнүн жаңы принцибин, анын мыйзам чыгаруу, аткаруу жана соттук бутактарга бөлүүнүн негизинде жарыялаган, ал эми коомдук-саясий турмушта болсо плюрализм принциби орун алган.

Бийликти бөлүштүрүү принцибин иш жүзүнө аткарып жатып, Жогорку Кеңеш өз ишин көбүрөөк мыйзам чыгаруу процессине бурган, анын негизинде акырындап парламенттик ишмердүүлүктүн ыкмалары иштелип чыккан. 1990-жылдын 14-декабрында «Кыргыз ССРиндеги мамлекеттик бийлик органдары менен башкаруу системасы кайрадан түзүлдү жана Кыргыз ССРинин Конституциясына (Негизги мыйзам) толуктоо жана өзгөртүү киргизүү тууралуу» мыйзам кабыл алынган.

Мурунку режимде түзүлгөн Министрлердин Кеңеши өз күчүн жоготкон. 1991-жылы 22-январда Жогорку Кеңеш тарабынан «Кыргыз Республикасынын министрлер кабинетин»

тууралуу Мыйзам кабыл алынган. Республиканын биринчи премьер-министри кызматына купуя добуш берүү менен Н. Исанов шайланган. Коомдук-саясий кыймылдардын өсүшүнө байланыштуу Жогорку Кеңеш 1991-жылы 1-февралда «Коомдук бирикмелер тууралуу» мыйзам кабыл алды. Ошентип, коомдук-саясий кыймылдардын ишмердүүлүгүн легалдаштырууга мүмкүнчүлүк берген укуктук база түзүлгөн.

Мамлекеттин суверендүүлүгү тууралуу Декларацияга ылайык жаңы коомдук-саясий шарттарда мекеме жана уюмдарды башкаруу үчүн мыйзамдардын пакети кабыл алынган: «Кыргызстан Республикасынын ишканалары» (06.02.1991.); «Мекемелерден, бирикмелерден, уюмдардан жана жарандардан алынуучу салык» (06.06.1991.); «Кыргыз Республикасынын акционердик коомдору тууралуу» (26.06.1991.); «Кооперация тууралуу» (12.12.1991.); «Мекеме, бирикме жана ишканалардан салыктар тууралуу» (17.12.1991.); «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик кызматы тууралуу» (14.12.1991.) жана «Элден жыйналуучу салыктар» мыйзамы (17.12.1991.) [3, 38-б.].

Жогорку Кеңештин бул жана башка чечимдери Республиканын экономикалык кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылган. Республиканын аймагында жайгашкан объекттеринин бардыгына алардын союздук же республикалык министрликтерге же мекемелерине баш ийгендигине карабастан көзөмөлдү күчөткөн. Жаңы шарттарга ылайык кабыл алынган салык мыйзамдары натыйжалуу салык саясатын жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берген. Салыктык жеңилдиктер ишканалардын продукциясын көбөйтүү кызыкчылыгын өстүргөн, казынага акчанын туруктуу түшүп турушун камсыз кылган.

Республиканын элин социалдык коргоону толук түрдө камсыз кылуу үчүн парламент «Кыргыз Республикасындагы майыштардын социалдык коргонуусу» Мыйзамын (1991-жылдын 7-апрелинде) ж.б. кабыл алган. Бюджеттик ишмердүүлүктү турукташтыруу тармагындагы Республиканын саясаты 1991-жылдын 30-январында кабыл алынган «Бюджет жөнүндө» Мыйзамда бекитилген. Өзүнүн банк системасын түзүү жөнүндөгү чечим 1991-жылдын 27-июнунда кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик банкы тууралуу (Республиканын резервдик системасы)» жана 1991-жылдын 28-июнунда кабыл алынган «Банктар жана банк ишмердүүлүгү жөнүндө» мыйзамдарда бекитилген.

Республикада башталган менчиктештирүү жана менчикти мамлекеттен ажыратуу процессинин башталышына чейин 1991-жылдын 20-декабрында эки мыйзам кабыл алынган: «Кыргыз Республикасында турак жай фондун менчиктештирүү жөнүндө» жана «Кыргыз Республикасында мүлктү мамлекеттен ажыратуу, менчиктештирүү жана ишкердүүлүктүн жалпы башталышы тууралуу».

Республикада агрардык саясатты жүргүзүүдө төмөнкү мыйзамдардын кабыл алынышын олуттуу кадам катары эсептесе болот: «Кыргыз Республикасындагы дыйкан чарбасы тууралуу» (1991-жыл 15 январь); «Кыргыз Республикасынын Жер кодекси тууралуу» (1991-жыл 19-апрель); «Жер реформасы тууралуу» (1991-жыл 19-апрель) ж.б. Бул мыйзамдар агрардык тармакта реформаларды жүргүзгөнгө укуктук негиз түзгөн.

Мамлекеттин чыныгы эгемендүүлүгүн камсыз кылуу үчүн бийликтин жергиликтүү органдарынын милдеттерин кеңейтүү, көз карандысыз ички экономикалык жана чарбалык ишмердигин башкарууда аларга ыйгарылган укуктарды күчөтүү зарыл эле. Бул максат менен 1991-жылдын 10-апрелинде «Кыргыз Республикасынын жергиликтүү башкаруусу жөнүндө»

мыйзам кабыл алынган.

Республиканын Жогорку Кеңеши тарабынан 1991-жылдын 20-апрелинде «Суверендүү мамлекеттердин Союзу жөнүндө Келишимдин долбоору тууралуу» токтом кабыл алынган, анткени Кыргызстан Союздук мамлекетти сактап калуу идеясын колдоп, чын эле союздук келишимге кол коюуну көздөгөн. ГКЧП төңкөрүш аракети бул процессти токтотту. 1991-жылы 31-августта Жогорку Кеңештин XII чакырылышынын VI сессиясында «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздыгы тууралуу»; «Кыргызстандын Компартиясынын ишмердүүлүгү жана анын мүлкү тууралуу» токтом; Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо жөнүндө” мыйзамдар кабыл алынган.

Ошол күндөн баштап Кыргызстан көз карандысыз эгемендүү демократиялык, эл аралык укуктарды сактоо принциптеринде турган мамлекет болуп калды. Көз карандысыздыкка ээ болгондон кийин Кыргызстан өнүгүүнүн жаңы стратегиялык багытын тандап алган: азыркы учурдагы демократияга жана рынок экономикасына өтүү, укуктук мамлекет куруу. Идеологиялык, саясий жана экономикалык плюрализмдин принциптеринде туруу, адамдын жана жарандардын укуктары менен эркиндиктерин сактоо жарыяланган. Эгемендүү Кыргызстандын алгачкы кадамдары Борбордук Азиядагы мамлекеттер арасынан демократиялык өзгөртүүлөрдүн лидери катары бекем бекилип калган. Бул контекстте демократиялык процесстин өнүгүшүндө Республиканын мурунку советтик мүнөздөгү Жогорку Кеңешин жаңы демократиялык принциптерде улуттук парламентке реформалоо маанилүү ролду ойногон.

Жогорку Кеңештин депутаттык фракцияларынын түзүлүшү кыргыз парламентинин, анын ички түзүмүнүн демократиялуулугунун деңгээли жана мыйзам чыгаруу ишинин натыйжалуулугунун көрсөткүчү катары мыйзам ченемдүү өнүгүү этабы болгон. 1992-жылдын 15-декабрында Жогорку Кеңештин XII чакырылышынын XI сессиясында эгемендүү Кыргызстандын Конституциясынын долбоору алгачкы окууда кабыл алынган жана элдик талкуулоого коюш үчүн Негизги мыйзамдын долбоорунун текстин жарыялоо боюнча чечим жарыяланган.

Кыргызстан Республикасында менчикти мамлекеттен ажыратуу жана мамлекеттик мүлктү менчиктештирүү концепциясы 1992-жылдын 7-18-декабрында Жогорку Кеңештин XII чакырылышынын XI сессиясында бекитилген. 1993-жылдын 12-19-апрелинде өткөн Жогорку Кеңештин XII чакырылышынын XII сессиясында Республиканын алтын запасын текшерүү үчүн депутаттык комиссиянын түзүлүшүн, улуттук валютаны-кыргыз сомун күчүнө киргизүү тууралуу токтомдун кабыл алынышын жана Кыргыз Республикасынын Конституциясынын кабыл алынышын белгилесек болот. Тарыхта алгачкы ирет Кыргызстандын улуттук мамлекеттүүлүгүнүн эркиндигине жооп берген мыйзамдуу акт кабыл алынган.

Ошентип, өткөөл учурда «легендарлуу» парламент мурунку советтик тоталитардык-авторитардык режимди бузууга чоң салымын кошкон, бир нече маанилүү ченемдик-укуктук актыларды кабыл алып, алар суверендүү Кыргызстандын эгемендүүлүгүнүн жана демократиялык түзүлүштүн саясий, укуктук жана экономикалык негизги болуп калган.

«Легендарлуу» парламент суверендүүлүк боюнча Декларацияны (1990-ж.) [4], көз карандысыздык жөнүндө Декларацияны (1991-ж.) кабыл алган, суверендүү Кыргызстандын биринчи Президентин шайлаган (1991-ж.) жана суверендүү Кыргызстандын биринчи

Конституциясын кабыл алган (1993-ж.). Мындан тышкары, мамлекеттик белгилер бекитилген: улуттук Желек, Герб, Гимн, улуттук сом-валютаасы киргизилген. Бир сөз менен айтканда, кеңири масштабдагы максаттар коюлуп жана биринчи жыйынтыктарга жетишишкен

Тилекке каршы, мамлекеттик бийлик бутактарынын ортосундагы пикир келишпестиктер менен карама-каршылыктар «легендарлуу» парламенттин мөөнөтүнөн мурун таркашына алып келген. Кандай болсо да, жогорку патриотизмди көрсөтүп профессионалдуу парламентти түзүүдө жаңы жетишкендиктерге ээ болуп, бул чакырымдын парламенти өлкөнүн тарыхында өчпөс изин калтырды. Кыргыз Республикасынын Конституциясында Жогорку Кеңеш туруктуу иштеп турган эң жогорку өкүлчүлүктүү орган катары таанылган, ал 105 депутаттан түзүлүп, мыйзам чыгаруу бийлигин жүргүзүп, көзөмөлдөө милдеттерин да аткарган. Конституциянын беренелерине ылайык, Жогорку Кеңеш бир палаталуу парламент экендиги көрсөтүлгөн, анын 58-беренесине ылайык Жогорку Кеңешке караштуу укуктардын тизмеси камтылган.

Жогорку Кеңештин компетенциясына гана төмөнкү функциялар караган: Конституцияга өзгөртүү жана толуктоо киргизүү жана өзү кабыл алган мыйзамдарын аткарылышын көзөмөлдөө; кабыл алынган ченемдик актыларга расмий түрдө түшүнүк берүү; ички жана тышкы саясаттын негизги багыттарын аныктоо функциясы бекитилген; Республикалык бюджетти бекитүү жана анын аткарылышы тууралуу отчет берүү; акча системасын аныктоо жана чек араны өзгөртүү маселелери.

Жогорку Кеңеш Кыргыз Республикасынын Президенттик шайлоосун дайындаган, шайлоо жана референдумдарды өткөрүү боюнча Борбордук комиссияны түзгөн. Президенттин сунушу менен парламент Конституциялык соттун төрагасын жана анын орун басарларын, Жогорку жана Эң жогорку арбитраждык соттордун төрагаларын жана сотторун шайлаган. Жогорку Кеңештин компетенциясына Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн структурасын бекитүү, премьер-министрди, генералдык прокурорду жана Улуттук банктын башкармалыгынын төрагасын дайындоого макулдук берүү кирген.

Ал Өкмөттүн курамын жана анын ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуусуна уруксат берген, чет өлкөдө жана эл аралык уюмдарда республиканын дипломатиялык өкүлчүлүктөрүнүн башчыларын, эл аралык келишимдерди ратификация, денонсация кылган, согуш жана тынчтыкка тиешелүү маселелерди чечкен. Анын карамагында аскердик жана ардактуу наамдарды, дипломатиялык рангдарды, Республиканын мамлекеттик сыйлыктарын киргизүү милдети болгон. Анын прерогативасына мындан тышкары өлкөдө өзгөчө кырдаалды киргизүү жана аскердик абалды жарыялоо, согуш абалынын башталышы, Аскердик Күчтөрдү Республикадан тышкары колдонууга чечим кабыл алуу милдети болгон. Керек болгондо Жогорку Кеңеш добуштардын жалпы санынан үчтөн эки көпчүлүк добушу менен купуя добуш берүү аркылуу Өкмөткө же анын мүчөсүнө ишеним көрсөтүү тууралуу маселесин чечип койгон. Парламент референдумга өтө маанилүү маселелерди чыгара алат, депутаттардын үчтөн эки көпчүлүк добушу менен Конституциялык соттун корутундусунун негизинде мамлекеттик чыккынчылык жана башка кылмыштардын негизинде Кыргыз Республикасынын Президентин кызматтан четтетүү мүмкүн. 1994-жылдын парламенттик кризисине байланыштуу көрсөтүлгөн нормалар күчүнө кирбей калган [3, 42-б.].

1993-жылдын 7-18-декабрында Жогорку Кеңештин XII чакырылышынын XIII сессиясында «Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту тууралуу» мыйзам чыккан.

«Легендарлуу» парламенттин парламенттик контроль жүргүзүү укугун ишке ашырып, алгачкы ири парламенттик иликтөө ишин - «алтын ишин» изилдөөгө аракет кылган демилгеси 1994-жылы парламенттин таралышына алып келди. Кыргызстанда парламенттик көзөмөлдүн жүргүзүлүшү көрсөткөндөй, бул көзөмөлдө кемчилик парламенттик изилдөөнү жүргүзүү механизмдинде жаткандыгын көрсөттү.

1994-жылдын 2-13-сентябрында Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктарынын аякташына 4, 5 ай калганда, Президент А. Акаевдин администрациясынын активдүү кийлигишүүсү менен кворумдун жоктугунан эл депутаттары акыркы отурумга чогула албай калган, анткени аткаруу жана соттук бийликте иштеген 143 депутат депутаттык мандатын тапшырбастан Жогорку Кеңештин ишине катышкандан баш тарткан.

Парламент сессияларды өткөрө албай, формалдуу түрдө өкүм сүргөн, бирок иш жүзүндө чечимдерди кабыл ала албай, натыйжада анын таркатылышына алып келди. Эл депутаттарынын статусу алардын ыйгарым укуктарынын аяктаган мезгилине чейин сакталып калган. Ушул 4-5 айлык «аракетсиздиктин» ичинде 1995-жылы өлкөдө парламенттик-конституциялык реформа жүргүзүлүп, референдум аркылуу Республикада эки палаталуу парламенти түзүлгөн.

Ошентип, соңку совет доорундагы шарттарда түзүлгөн «легендарлуу» парламент өзүнө ошол мезгилдин карама-каршылыктарын камтып, маанилүү тарыхый окуялардын очогунда болуп калды. Бул окуялар биздин мамлекетибиздин коомдук-саясий, социалдык-экономикалык тармактардын бүтүндөй тараптарына тиешелүү болгон. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин XII чакырылышы совет доорунда түзүлсө да, Кыргызстандын келечеги үчүн болгон жоопкерчиликти толугу менен сезип, өз мезгилинин мыйзамдарынын бөгөтүн бузуп, жаңы шарттарда ишин алып барууга багыт алган.

«Легендарлуу» парламент эл аралык демократиялык стандарттардын талабына ылайык эгемендүү Кыргыз Республикасынын биринчи Конституциясын кабыл алып жана өлкөдө түп тамырынан реформаларды жүргүзгөнгө керек болгон биринчи муундагы мыйзамдарды кабыл алып, иш жүзүндө өлкө үчүн тагдырды чечүүчү мамлекеттик суверендүүлүк жана мамлекеттик көз карандысыздык тууралуу чечимдерди кабыл алуунун локомотиви болуп калган. «Легендарлуу» парламент өзүнүн ишмердүүлүгүнүн мөөнөтүндө 148 мыйзам кабыл алып, мурун кабыл алынган мыйзамдарга өзгөртүү жана толуктоо киргизүү боюнча 105 мыйзамды, мындан тышкары ар тарапта жүрүп жаткан реформалардын өткөрүлүп жаткан шарттарында кыргыз мамлекетинин кадыресе өкүм сүрүшүнө 964 токтом кабыл алынган.

Тарыхый кыска мөөнөттө «легендарлуу» парламент мурунку совет бийлигине дооматтарды койбостон, коомчулуктун маанайына терс чакырыктар менен багыттарды бербестен, Кыргызстандын авторитардык режимден демократиялык жолго өтүү процессин тынчтык жолу менен, позитивдүү маанайда ишке ашырган.

«Легендарлуу» парламент Кыргыз Республикасынын тарыхына мамлекеттик суверендүүлүктүн саясий жана укуктук негиздерди түзгөн бийликтин өкүлчүлүк органы катары калып калды. Ал дүйнөлүк коомчулук Кыргызстанды демократиялык коом жана эркин рынок түзүүгө багыт алган мамлекет катары татыктуу кабыл алышын камсыз кылган [2, 45-б.]. Ушуга байланыштуу бул жолдогу алгачкы кадамдар Кыргызстан Борбордук Азия мамлекеттердин арасынан демократиялык өзгөрүүлөрдүн лидери катары таанымал болушун

шарттаган.

Корутунду

Кыргызстандын эгемендүүлүгүнүн түзүлүшүндө «легендарлуу» парламенттин ролун иликтеп чыгып, биз төмөнкү жыйынтыкка келдик:

1. Он экинчи чакырылган Жогорку Кеңеш (1990-жылдын 23-февраль - 1994-жылдын сентябрь айы) совет доорунда шайланса да, өз мезгилинин кыйынчылыктарын ашып өтүп рынок мамилелердин жаңы шарттарында иш жүргүзгөнгө багыт ала алган.
2. Кыргызстан Республикасынын он экинчи чакырылган Жогорку Кеңеши өлкө үчүн тагдыр чечүүчү мамлекеттин эгемендүүлүгү тууралуу чечимдерди, көз карандысыз Кыргызстан мамлекетинин биринчи Конституциясын эл аралык стандарттарына ылайык жана башка маанилүү чечимдерди кабыл алган. Бирок Жогорку Кеңеш депутаттардын парламенттик ишмердүүлүгү менен кошо аткаруу бийлигинде, мамлекеттик ишканаларда кызматтарды ээлөөгө уруксат берилген советтик принциптеги түзүлүш формасына ээ болгон. Парламент бийлик институту катарында профессионалдуу болгон эмес.
3. «Легендарлуу» парламент он төрт сессияны өткөрүп, алардын бешөөсү (экинчи, бешинчи, алтынчы, жетинчи жана онунчу) кезексиз өткөн.
4. Он төрт сессиянын өткөрүлүшүндө Жогорку Кеңеш тарабынан 148 жаңы мыйзам кабыл алынып, мындан мурун кабыл алынган 105 жаңы мыйзамдарга толуктоолор киргизилип, Кыргызстандын мамлекет катары нормалдуу түрдө өкүм сүрүшүн камсыз кылган 964 токтом кабыл алган.
5. «Легендарлуу» парламент Кыргыз Республикасынын тарыхында мамлекеттик суверендүүлүктүн саясий жана укуктук негиздерди түзгөн бийликтин өкүлчүлүктүү органы катары калып калды. Ал дүйнөлүк коомчулук Кыргызстанды демократиялык коом жана эркин рынок түзүүгө багыт алган мамлекет катары татыктуу кабыл алышын камсыз кылган.

Колдонулган адабияттар

1. Адылов, Б. Роль «легендарного» Парламента в становлении суверенной Кыргызской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://easttime.ru/analytics/kyrgyzstan/rol-legendarnogo-parlamenta-v-stanovlenii-suverennoi-kyrgyzskoi-respubliki-chas>. – Загл. с экрана.
2. Арабаев, А. А. Конституционно-правовые основы парламентаризма в Кыргызстане [Текст] / А. А. Арабаев // Материалы научно-практической конференции. – Иссык-Куль, 2009.
3. Баскова, Ч. Т. Роль «легендарного» парламента в становлении суверенного Кыргызстана [Текст] / Ч. Т. Баскова // Материалы научно-практической конференции. – Иссык-Куль, 2009.
4. Декларация о государственном суверенитете Республики Кыргызстан [Текст]: Закон Республики Кыргызстан от 15 декабря 1990 года № 273-XII // Норматив. акты Респ. Кырг. – 1990.

5. Мукамбаев, У. М. О деятельности Законодательного собрания Жогорку Кеңеша Кыргызской Республики первого созыва [Текст] / У. М. Мукамбаев. - Бишкек, 2000.
6. Боротов, А., & Каримова, Г. (2023). Конституция и законодательный акт. *Вестник Ошского государственного университета. Право*, 1(2), 1-5.
[https://doi.org/10.52754/16948661_2023_1\(2\)_1](https://doi.org/10.52754/16948661_2023_1(2)_1)

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(2)/2023, 29-39

УДК: 39/32.323.1(575.2)

DOI: [10.52754/1694867X_2023_1\(2\)_4](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_1(2)_4)

**КЫРГЫЗСТАНДАГЫ УЛУТТУК МАДАНИЙ БОРБОРЛОРДУН ТҮЗҮЛҮҮСҮ ЖАНА
ӨНҮГҮҮСҮ**

**СОЗДАНИЕ И РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕНТРОВ В
КЫРГЫЗСТАНЕ**

**CREATION AND DEVELOPMENT OF NATIONAL CULTURAL CENTERS IN
KYRGYZSTAN**

Келдибек кызы Акмарал

Келдибек кызы Акмарал

Keldibek kyzy Akmaral

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

master's student, Osh State University

akmaralkeldibekkyzy@gmail.com

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ УЛУТТУК МАДАНИЙ БОРБОРЛОРДУН ТҮЗҮЛҮҮСҮ ЖАНА ӨНҮГҮҮСҮ

Аннотация

Маанилүүлүк. Биздин өлкө көп улуттуу жана көп конфессиялуу мамлекет болгон жана болуп кала берет, анда жүзгө жакын ар түрдүү улуттардын өкүлдөрү достукта жана ынтымакта жашашат. Улуттук маданий борборлор Кыргыз Республикасынын маданият, маалымат, спорт жана жаштар саясаты министрлигинин ведомстволук мекемеси болуп саналат. Улуттук маданий борборлордун максаты - тарыхый-маданий мурастарды сактоого, коргоого, изилдөөгө, пайдаланууга, өнүктүрүүгө жана жайылтууга, кыргыз элинин руханий маданий баалуулуктарын, каада-салттарын жана үрп-адаттарын андан ары өнүктүрүүгө жана өз ара байытууга жигердүү көмөк көрсөтүү болуп эсептелет. Улуттук-маданий борборлор улуттук маданиятты жайылтуу алкагында жолугушууларды, көргөзмөлөрдү, курстарды, шоуларды, сынактарды аудио жана видео программаларды уюштурууга, китеп окуу адаттарын жана интеллектуалдык ишмердүүлүктү өркүндөтүүчү изилдөөлөрдү жүргүзүүгө, голограмма жана локалдык этнографиялык галереяларды ачууга, бул максатта улуттук жана эл аралык деңгээлде жеке жана юридикалык жактар менен кызматташууга арналган мекеме.

Ачкыч сөздөр: улут, маданият, маалымат, спорт, ведомство, ассамблея.

СОЗДАНИЕ И РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕНТРОВ В КЫРГЫЗСТАНЕ

CREATION AND DEVELOPMENT OF NATIONAL CULTURAL CENTERS IN KYRGYZSTAN

Аннотация

Актуальность. Наша страна была и будет многонациональным и многоконфессиональным государством, где в дружбе и согласии живут представители около ста различных национальностей. Национальные культурные центры являются ведомственными учреждениями Министерства культуры, информации, спорта и молодежной политики Кыргызской Республики. Целью национальных культурных центров является активное содействие сохранению, охране, исследованию, использованию, развитию и распространению историко-культурного наследия, дальнейшему развитию и взаимообогащению духовных и культурных ценностей, традиций и обычаев кыргызского народа. Национально-культурные центры организуют встречи, выставки, курсы, шоу, конкурсы, аудио- и видеопрограммы в рамках пропаганды национальной культуры, проводят исследования по совершенствованию читательской и интеллектуальной деятельности, с этой целью открывают голографические и местные этнографические галереи, частные и юридические лица на национальном и международном уровнях учреждение, занимающееся сотрудничеством с физическими лицами.

Ключевые слова: нация, культура, информация, спорт, ведомство, ассамблея.

Abstract

Relevance. Our country has been and will be a multinational and multi-confessional state, where representatives of about a hundred different nationalities live in friendship and harmony. National cultural centers are departmental institutions of the Ministry of Culture, Information, Sports and Youth Policy of the Kyrgyz Republic. The purpose of national cultural centers is to actively promote the preservation, protection, research, use, development and dissemination of historical and cultural heritage, further development and mutual enrichment of spiritual and cultural values, traditions and customs of the Kyrgyz people. National cultural centers organize meetings, exhibitions, courses, shows, competitions, audio and video programs as part of the promotion of national culture, conduct research to improve readership and intellectual activity, for this purpose open holographic and local ethnographic galleries, private and legal entities on the national and international levels, an institution dealing with cooperation with individuals.

Keywords: nation, culture, information, sports, department, assembly.

Киришүү

Теманын актуалдуулугу: Теманын актуалдуулугу. Улуттук маданий борборлор - Кыргыз Республикасынын маданият, маалымат, спорт жана жаштар саясаты министрлигинин ведомстволук мекемеси болуп саналат. Улуттук маданий борборлордун максаты - тарыхый-маданий мурастарды сактоого, коргоого, изилдөөгө, пайдаланууга, өнүктүрүүгө жана жайылтууга, кыргыз элинин руханий маданий баалуулуктарын, каада-салттарын жана үрп-адаттарын андан ары өнүктүрүүгө жана өз ара байытууга жигердүү көмөк көрсөтүү болуп саналат.

Улуттук маданий борборлорунун милдеттери болуп төмөнкүлөр саналат:

- чыгармачылык жана социалдык-маданий милдеттерди ишке ашыруу;
- улуттук маданий баалуулуктарды, элдик чыгармачылыкты, аткаруучулук өнөрдү (манасчылар, дастанчылар, санжырачылар, кол өнөрчүлөр, дизайнерлер) сактоо, өнүктүрүү жана жайылтуу;
- мамлекеттик, мамлекеттер аралык жана башка максаттуу программаларды, ошондой эле, маданиятты жана искусствону өнүктүрүү жаатындагы юбилейлик иш-чараларды ишке ашырууга катышуу;
- ышкыбоздук көркөм, аткаруучулук, көркөм кол өнөчүлүккө, ышкыбоз авторлордун чыгармачылыгына колдоо көрсөтүү;
- тарыхый-маданий мурастарды сактоого жана өнүктүрүүгө багытталган улуттук долбоорлорду ишке ашырууга катышуу;
- тарыхый-маданий мурас объекттерин аныктоо, эсепке алуу, сактоо жана жайылтуу боюнча чараларды ишке ашыруу жана кабыл алуу;
- тарыхый-маданий мурас объекттерин изилдөө боюнча иштерди уюштуруу;
- тарыхый-маданий мурас объекттерин коргоо, сактоо, изилдөө, пайдалануу жана жайылтуу боюнча мамлекеттик, улуттук жана эл аралык программаларды ишке ашырууга катышуу;
- эл аралык маданий байланыштарды ар тараптан өнүктүрүүгө, маданият тармагында коомдук байланыштардын, ведомстволор аралык жана региондор аралык кызматташтыктын системасын түзүүгө жардам көрсөтүү [1].

Маданий борборлордо бул иш-чараларды өткөрүү үчүн:

- көп максаттуу зал;
- аудитория;
- фойерлер;
- окуу залдары;
- көргөзмө залдары;
- балет жана фольклордук окуу жайлары;
- музыкалык окуу жайлары;
- курстук семинарлар;
- техникалык жайлар.

Тейлөө бөлүмдөрү жайгашкан мейкиндиктер бар, маданият борборлору курула турган облустун же райондун калкы, маданий, социалдык жана тарыхый түзүлүшү жана ошого

жараша иш-чаралардын сапаттары муктаждыктар программаларын даярдоодо аныктоочу критерийлер болп саналат:

- негизги кире бериш-фойелер: Маданий борбордун негизги кире бериш жана кабыл алуу аянты катары а колдонулган бул аймактарда маалымат үстөлдөрү, туруктуу сатыла турган соода стенддери жана убактылуу көргөзмө бөлүмдөрү бар;
- спектакль өтүүчү жерлер: ал көп максаттуу залды, кичи залды жана алар талап кылган көмөкчү бөлүктөрдү (сахна артындгы жайлар, окуу бөлмөлөрү ж.б.) камтыйт;
- көргөзмө мейкиндиктери: убактылуу көргөзмөлөр өткөрүлүүчү ачык же жабык аянтчаларды, туруктуу көргөзмөгө арналган музей бөлүмүн (шаардык музей, живопись скульптура музейи) жана аларды тейлөөчү жайларды (кампа, архив ж.б.) камтыйт;
- билим берүү мейкиндиктери: китепканага тиешелүү жайлар (окуу залдары, мезгилдүү басылмалар залы, архив, китеп кампасы, административдик-техникалык бөлүмдөр ж.б.) чоңдор жана балдар үчүн;
- семинарлар жана окуу залдары: Бул жерде көркөм жана маданий иш-чаралар өткөрүлөт. Бул жерлерге живопись, скульптура, керамика, кол өнөрчүлүк, сүрөт тартуу сыяктуу иш-чаралар жүргүзүлүп, балет, элдик бий, музыка ж.б.у.с. иш залдары болуп саналат;
- кафетерия: бул кире бериш зал жана фойелер менен байланышкан жана оңой жетүүнү каалаган жайлар. Ал ички жана сырткы жашоо аймактары, ашкана жана кампа сыяктуу бөлүмдөрдү камтыйт;
- башкаруу мейкиндиктери: Бул маданий борбордун иштөөсү жана башкаруусу үчүн бөлүнгөн жайлар;
- техникалык жайлар: жылуулук борбору, желдетүү борбору, трансформатор жана генератор бөлүмү, негизги үстөл бөлүмү, компрессордук бөлмө, электрондук башкаруу борбору, жабык схемалуу телекөрсөтүү бөлүмү, өрт жана коопсуздук борбору, кир жуугуч, тейлөө, оңдоо, маданият үйүнүн имаратын тейлөө, мастерскойлор, техниктер кабинеттери жана кампалар [2].

Коомду түзгөн адамдардын жүрүм-турумунун артында үстөмдүк кылуучу жана аныктоочу фактор болгон улуттук маданият биргелешип жашоого жардам берген интеграциялык түзүлүш. Улуттук маданият коомдук турмушта өзүн гана көрсөтпөстөн эмгек турмушунда маанилүү роль ойноп, уюштуруу маданиятына да таасирин тийгизет. Уюмдук маданияттын бир подсистемасы болгон эмгекти коргоо маданияты да ушул таасирлердин негизинде калыптанат. Ошентип, уюштуруу маданияты да, эмгекти коргоо маданияты да улуттук маданияттын чагылышы болуп саналат. Ар бир коомдун өзгөчөлүктөрү менен калыптанган маданий түзүлүш бар. Тарыхый процессте кийинки муундарга өтүү менен жашап, өнүгүү. Бул уланып жаткан түзүлүш-улуттук маданият-коомду түзгөн адамдардын жүрүм-туруму. Бул адамдагы чечүүчү жана бириктирүүчү элемент. Башка жагынан улуттук маданият чакан жамааттар катары эмгек турмушунда маанилүү роль ойнойт. Ошондой эле каралышы мүмкүн уюмдардын маданиятына таасирин тийгизет.

Биздин доордо Европа Кеңешинин пикири боюнча ар бир адис үчүн зарыл болгон беш негизги компетенциянын үчөө инсандын дүйнөлүк жана улуттук маданияттар системасына баарлашуусуна жана интерациясына байланыштуу. Мындан тышкары мамлекеттик саясаттын артыкчылыктуу багыттарынын бири улуттук маданияттарды сактоо жана өнүктүрүү үчүн ар

кандай шарттарды түзүү жолу менен кыргыз маданиятынын бүтүндүгүн бекемдөө болуп саналат, бул акыркы он жылдыктардагы миграциялык жараяндарга байланыштуу чоң мааниге ээ. Ири метрополияларда да улуттук субъекттерде да калктын көп улуттуулугу ошондой эле ар кандай эл аралык байланыштардын көбөйдү. Ааламдашкан дүйнөгө кирүү мүмкүнчүлүгү, сабырдуулук, диалог жүргүзүү жөндөмдүүлүгү, мазмундуу компромисстерди табуу, компетенцияларга жана социомаданий компетенттүүлүктүн маңызын чагылдырат. Кесиптик иш тажрыйбасы көрсөткөндөй бүтүрүүчүлөр көп учурда башка маданияттын алып жүрүүчүлөрү менен баарлашууда кыйынчылыктарга дуушар болушат, бул командадагы адаптацияга, аткарылган иштин сапатына таасирин тийгизет. Ошого карабастан кесиптик билим берүү процессинде этникалык мүнөздүн аспектилерине, этникалык өзгөчөлүк, этномаданий компетенттүүлүк, маданияттар арлык пикпир алышууга даярдык сыяктуу кесиптик компетенттүүлүктүн зарыл компетенттерин калыптандырууга. Бул өз кезегинде социалдык-маданий билимдин калыптанышына таасирин тийгизет. Өз кезегинде социалдык-маданий компетенттүүлүк коммуникативдик компетенциянын бир бөлүгү болуп саналат.

Илимий адабияттар социомаданий компетенттүүлүк деп коммуникативдик жүрүм-турумдун маданий-социалдык нормаларын эске алуу менен конкреттүү социалдык шарттарда маданияттар арлык байланыш үчүн зарыл болгон билимдердин, көндүмдөрдүн жана сапаттардын жыйындысына ээ болуусу түшүнүлөт. Биз көп улуттуу аймактагы колледж студенттерин социалдык-маданий компетенттүүлүгүн, мотивациялык-нарктык, когнитивдик, активдүүлүк компетенттерин аныктайбыз. Мотивациялык-нарктык компонент адамдын өзүнүн ишмердүүлүгүн уюштуруучу мотивдер экени аныкталган. Мотивдин билим деңгээлинде гана калбастан, аң-сезимдүү жана иш жүзүндө аракет кылуусу принципалдуу мааниге ээ. Бул компонент коммуникацияда жана жүрүм-турумда адамды жетектеген ишенимдерди жана принциптерди көрсөтөт. Компонент ошондой эле этникалык топторго эмоционалдык мамилени, өз ара аракеттенүү мотивациясын, сабырдуу жүрүм-турумду, агрессиянын жоктугун мүнөздөйт. Когнитивдик компонент-бул этностордун тарыхы, маданияты, дини, каада-салттары жөнүндө билимдер, өз ара мамилелердин нормалары жана эрежелери жөнүндө билимдер, өз ара аракеттенүү, этикет жана бул билимдерди актуалдаштыруунун негизинде реалдуу жүрүм-турумда колдонуу жолдору. Ал дүйнөнүн көп түрдүүлүгүн, маданияттардын тең укуктуулугун андап билүү шартында ийгиликтүү калыптанат; ар түрдүү маданияттардын интеграциясынын өз ара түшүнүшүүнүн, өз ара баюнун жана кызматташтыгынын процессинин зарылдыгын түшүнүү. Активдүүлүк компоненти-ар кандай улуттук жамааттардын жана социалдык топтордун тарыхый тамырларын жана салттарын билүүнүн негизинде эрктик чөйрөнү, спецификалык сүйлөө аракеттерин, көп маданияттуу, көп этностуу жана көп конфессиялуу коомдогу баарлашуу тажрыйбасын жөнгө салуу. Түзүлгөн иш-аракет, жүрүм-турум компоненти маданияттардын ки тараптуу же көп тараптуу диалогун, этностор аралык баарлашуу кырдаалында адекваттуу жүрүм-турумдун көрүнүшүн, кесиптик ишмердүүлүк процессинде башка этностук топтор менен диалогду жана кыматташууну билдирет. Ал социалдык-маданий көндүмдөрдү камтыйт. Болочок адистердин кесиптик милдеттерин аткаруу процессинде социалдык-маданий компетенттүүлүктүн мааниси алардын иш-аракети көп маданияттуу чөйрөдө ишке ашырылгандыгына баланыштуу жогорулайт, бул күнүмдүк турмушта да. Профессионалдык турмушта да улуттар аралык байланыштарга көнүү. Көп улуттуу чөлкөмдө калктын социалдык-маданий компетенттүүлүгүн калыптандыруунун зарыл жана натыйжалуу шарты биздин көп

жылдык эмпирикалык тажрыйбабыз көрсөткөндөй, жаштарды улуттук-маданий борборлордун ишмердүүлүгүнө тартуу болуп саналат [7].

Биринчиден, улуттук-маданий борборлордун негизги максаты - этностук маданияттарды өнүктүрүү, эне тилин, үрп-адатын, каада-салтын, эс алуу формаларын, өз элинин тарыхый эс тутумун сактоо, этникалык жамааттар, ырым-жырымдарды, үрп-адаттарды, улуттук майрамдарды, адабиятты үйрөнүү аркылуу жаш муундарды улуттук салттарга тарбиялоо.

Экинчиден, улуттук-маданий борборлордун ишмердүүлүгүнүн аркасында өсүп келе жаткан муундун социалдашуусу жана этникалык идентификациясы ишке ашат.

Үчүнчүдөн, улуттук-маданий борборлор эс алуу мекемелеринин функцияларын аткарат.

Төртүнчүдөн, этностук маданияттардын өзгөчөлүктөрүн маданий дискурстун позициясынан изилдебей туруп, маданияттар арлык диалогдун көйгөйлөрүн чечүү мүмкүн эмес [3].

Кыргызстандын тарыхында ар түрдүү этностор, ар кайсы дин ишенимдеринин өкүлдөрү биздин коомдун маданий калыптанышына өз салымын кошушту. Полимаданий коомдо жашоо ар кайсы диндеги жана маданияттагы элдердин чогуу жашоого болгон салтын иштеп чыкты [4].

Улуттук-маданий борборлор ар кандай улуттагы адамдарды гана эмес, ошондой эле ар түрдүү диндерди: католиктер менен православдарды, буддисттерди жана мусулмандарды бириктирет. Мугалимдер, ата-энелер жана окуучулар өздөрү пикир алышууда демилгени өнүктүрүү, эмансипация, өзүнө болгон ишенимди арттыруу, кепти өнүктүрүү, башка адамдарга көңүл буруу сыяктуу эксперименталдык иштердин натыйжаларын белгилешти. Кыргызстан калкынын ассамблеясы - Кыргыз Республикасынагы массалык коомдук уюм. 1994-жылы 22-январда Кыргызстан калкынын биринчи курултайында түзүлгөн.

Мамлекеттик каттоодон 1994-жылы 11-мартта өткөн. Өзүнө 26 улуттук-маданий борборду бириктирет: “славян фонду”, “Чин-сон”, “Азери” (азербайжан), “Вайнах” (ингуш), “Ата-Журт” (карачай), “Филия” (грек), “Наздар” (чех), “Гармония” (орус), “Мзиру” (грузин), “Минги-Тау” (кабарда-балкар), “Берегиня” (украин), “Отан” (казак), “Мидия” (күрд), “Менора” (еврей), “Барт” (чечен), “Романо-Дром” (цыган), “Свитанок” (беларус), “Очак”, “Иттипак” (уйгур), “Фольстрат”, “Орзу”, “Туган-төл” ж.б. [5].

Ассамблеянын максаттары: коомду бириктирүү, республиканын бардык жашоочуларын баш коштуруу, улуттар аралык достукту бекемдөө, калктын руханий жана маданий кайра жаралуусуна көмөк көрсөтүү, тилди, каада-салтты жана үрп-адатты өнүктүрүү. 1993-жылдын 5-февралындагы Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоодо Ассамблеядан 36 талапкер көрсөтүлүп, алтоо депутат болуп шайланышты. Ассамблея Улуттук илимдер академиясы менен бирдикте 1994-жылы инда миграция көйгөйлөрү жана этнос маселелери боюнча эл аралык семинар уюштурган. 1995-жылы 26-сентябрда “Бишкек Достук үйү” (мурунку тарых музейи) ачылып, Ассамблеянын олблустук жана региондук бөлүмдөрү уюшулган. “Кыргызстан-жалпыбыздын үйүбүз” деген ураандын астында Ассамблея тарабынан көптөгөн маанилүү иштер жасалууда. Ассамблея өзүнүн саясий ишмердүүлүгүндө көбүнесе Президент жана Өкмөт менен биргелешип иш жүргүзөт. Биздин Республикада улуттук мамилелерди башкаруу процессинде Ассамблеянын кошкон салымы чоң. Ассамблеянын Кеңешинин төрагасы С. Б. Бегалиев, Иса Токоев. Кыргыз Республикасынын Өзбек Улуттук Маданий

Борбору-Кыргыз Республикасында жашаган өзбектерди бириктирген коомдук уюм. Өзбек улуттук маданий борбору 1991-жылы апрелде уюштурулган. Биринчи президент болуп журналист жана жазуучу Мирзохид Мирзорахимов шайланган. 1993-1994-жылдары Ош облустук өзбек коомдук-саясий “Ленин йули” гезитинин башкы редактору Одилжон Обидов, 1994-жылдын ноябрынан тарта Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаты Даврон Собиров борборду жетектеп келген. Кийин бул улуттук маданий борбор “Өзбектер коому” деп аталып, аны көп жылдар бою Даврон Собиров жетектеп келген. 1997-жылдын 20-ноябрында облустун район-шаарларынын келген 153 делегаттын катышуусунда Ош облустук уюштуруу конференциясы өтүп, анда Ош облусунун өзбек улуттук маданий борбору түзүлүп, жетекчи органы-президиум шайланган. Конференцияда Ош Кыргыз-Өзбек университетинин ректору, академик Мамасаидов Махамаджон Тошалиевич Ош облусунун өзбек улуттук маданий борборунун президенти болуп шайланган.

1997-жылдын 26-декабрындагы областтык конференциянын жыйынтыгында Бишкек шаарында республиканын өзбек улуттук маданий борборунун Курултайы болуп, маданий борбордун уставы бекитилген. Кыргыз Республикасынын Өзбек улуттук маданий борборунун президенти болуп М.Т. Мамасаидов областтык жана республикалык өзбек маданият борборлорун жетектей баштаган. Ошол жылдарф М.Т. Мамасаидов жана анын бригадасы-Б. Фаттахов, А. Собиров, Б. Ж. Жураев, А. М. Махаматов, Х. Собирова, А. Олимжанова, О. Тожибаев, Ш. А. Ахмедов жана башкалар маданий борборду калыптандырууга жана өнүктүрүүгө, Кыргызстан элинин достугун жана биримдигин чыңдоого, жалпы билим берүүчү мектептер үчүн окуу куралдарын түзүүгө, коңшу облустар менен биртуугандык байланыштарды өнүктүрүүгө, кайра жандантууга жана өнүктүрүүгө чоң көңүл бурушту. Ошондой эле, өзбек улутунун ырым-жырымдары жана салттары жөнүндө улуттар аралык мамилелердин көйгөйлөрүн чечүүнүн жолдорун издеп табууга аракеттеништи. 2018-жылы Кодиров Бахтияр Собиржонович улуттук маданий борбордун жетекчиси - Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 5-чакырылышынын депутаты, Кыргыз Республикасынын Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөсү болуп, Кыргыз Республикасынын Өзбек улуттук маданий борборунун башкармалыгынын төрагасы, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин төрагасынын кеңешчиси, Кыргыз Республикасынын Баскетбол федерациясынын президенти, СССР спортунун чебери, Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген мугалими наамдарына жетишкен.

2005-жылдын 2-июлунан тартып Ош облусунун өзбек улуттук маданий борборун Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген машыктыруучусу Ахмад Рахимов жетектеп келген.

2009-жылдын январь айында Өзгөн, Кара-Суу, Араван жана Ноокат улуттук-маданий борборлору уюштурулуп, алардын төрагалары болуп: Өзгөн районунан - Абдурахмонов Хотамжон, Кара-Суу районунан-Ходжибуваев Авазбек, Ноокат районунан-Олимжанов Ёкубжон, Араван районунан - Бозорбоев Абдуллажон шайланган. Райондун борборунда аксакалдар кеңеши (төрагасы Э. Кучкоров) 15 адамдан турган аялдар кеңеши, жаштар жана спорт комитети түзүлгөн. Өзбек улуттук-маданий борборунун Ош облусу боюнча президенти А. Рахимов жана маданий борбордун активисттери теңдик, тынчтык жана ынтымак принциптерине негизделген жалпы элдик ынтымакты ыңдоого өзгөчө көңүл бурууда. Президиумунун уюштуруучулук жана практикалык иштеринде Кыргызстан элинин ассамблеясынын арасында алдыңкы катарга жетүү үчүн брдык күч-аракеттерди жумшоодо.

Республикада 30 жылдан бери “Туган-тел” татар-башкурт маданий борбору иштейт. 1998-жылдан бери Гүлсина Улмаскулова жетектеп келет. “Туган-тел” борбору улуттук жана диний майрамдарды белгилейт. Борбордо иштеп жаткан “Сарман” ыр-бий ансамблинин, “Туган-тел” балар бий тобунун оюн-зооктору калк тарабынан абдан жылуу кабыл алынууда. Борбордо жекшембилик мектеп бар. 2018-жылы Кыргыз Республикасынын Президентинин иш башкармасы, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик мүлк министрлиги жана “Туган-тел” татар-башкир маданий борборунун ортосунда имаратты ижарага берүү боюнча мөөнөтсүз келишим түзүлгөн. 280. кв. м. Раззаков көчөсү 17 дарегиндеги эки кабаттуу имаратта жакында эле “Асыл бала” билим берүү борбору ачылган. Кыргызстандагы татар уюмдарынын ишмердүүлүгүнүн жүрүшүндө татар элинин өзгөчөлүгүн сактоо, маданиятын, каада-салтын, үрп-адаттарын өнүктүрүү, маданият борборлорунун уставдык уставдык милдеттерин чечүү, эл өкүлдөрүнүн катышуусунда ар кандай маданий иш-чараларлы өткөрүү боюна көп иштер аткарылган. Жыл сайын Татар диаспорасы тарабынан “Сабантой” улуттук майрамы өткөрүлүп, ага республикаынын бардык аймактарынан татарлар тартылат. Ар бир делегация өзүнүн аткаруучуларын мыкты концерттик программалар менен алып келүүдө.

Жеңиш күнү, 8-март, наурыз, энелер күнү, диний майрамдарда жана башкаларда көптөгөн маданий иш-чаралар өткөрүлүүдө. Татар жазуучуларынын чыгармачылыгына арналган адабий кечелер ийгиликтүү өтүүдө. Васил Шайхразиев белгилегендей, Кыргызстандагы “Туган-тел” уюму эң активдүү уюмдардын бири. Бул жерде жаштар жана ишкерлер абдан активдүү. Көптөр үчүн үлгү болуп саналарын баса белгилеп кеткен. Кыргызстан элинин ассамблеясы Кыргыз Республикасында улуттар аралык тынчтыкты, ынтымакты жана элдин биримдигин чыңдоо боюнча өзүнүн өзгөчө миссиясын татыктуу аткарып, улуттар аралык ынтымакты сактоого жана бекемдөөгө салым кошуп келе жатат. Ассамблея Кыргызстандын шаарларын өнүктүрүүгө мыйзамдарды өркүндөтүү, кадрларды даярдоо боюнча көмөк көрсөтөт. Маалыматтык иш-чараларды өткөрөт. 1924-жылы Фрунзеге чехословакиялык “Интергельпо” өндүрүштүк кооперативи көчүп келип, инженер А. Зенковдун долбоорлору боюнча Фрунзеде биринчи өндүрүштүк жана коомдук имараттарды куруу менен алектенген. Атап айтканда, Кыргызстандагы биринчи мамлекеттик имарат, оорукана жана адаттан тыш “тегерек поликлиника” курулган. 1996-жылы Кыргызстан элинин биринчи курултайы болуп. Ага 1200 делегат катышкан. Биринчи курултайда Кыргызстан элинин ассамблеясынын кеңешинин төрагасы болуп белгилүү мамлекеттик жана коомдук ишмер Бегалиев Сопубек Бегалиевич (1994-2002) шайланды. Анын ысымы Кыргызстан элинин ассамблеясынын түзүлүшүнө жана өнүгүшүнө, улуттар аралык ынтымакты жана тынчтыкты чыңдоого багытталган жаркын маданий программаларды жана иш-чараларды ишке ашыруу менен байланышкан.

А. Акаевдин демилгеси менен 1994-жылдын 21-январында Кыргызстан элинин биринчи курултай болуп өткөн. Анын ишине республиканын бардык улуттарынын жана социалдык катмарларынын өкүлдөрү катышышкан. Курултайда Кыргызстан элинин ассамблеясы түзүлүп, анын уставы кабыл алынып, башкаруу органы-Кыргызстан элинин ассамблеясынын кеңеши шайланган. Улуттар аралык ынтымакты сактоодо жана өнүктүрүүдө улуттук-маданий борборлор өзгөчө роль ойнойт.

1996-жылы 24-сентябрда Достук үйү ачылган. Боордош элдердин маданиятын мындан ары өркүндөтүү, Борбордук Азиянын адабияты жана искусствосу жаатындагы өз ара кызматташтыкты өркүндөтүү максатында Борбордук Азия элдеринин маданияттарынын эл

аралык ассамблеясынын Кыргыз фондун түзүү, фонд-коомдук уюм - Борбордук Азия элинин маданияттарынын эл аралык ассамблеясынын филиалы болуп санала тургандыгы, юридикалык жак статусуна ээ экендиги жана ассамблеянын уставынын негизинде иш жүргүзөрү белгиленген. Кыргызстандын эң маанилүү маданий борбору: Талас өрөөнүнүн кыргыз тарыхынд маанилүү орду бар. Талас өрөөнү көргөндөрдү кереметтүүлүгү менен суктандырат, уккандарды тарыхы менен өткөнгө алып барат. Талас өрөөнү Орто Азия калкынын мусулмандар менен биринчи жери катары белгилүү. Кыргыздардын жана дүйнөлүк адабияттын эң көлөмдүү эпосу болгон “Манас” эпосунун темасы Таласта өткөндүктөн өрөөндүн маанисин ого бетер арттырат. Манас ордо комплекси жергиликтүү жана чет элдик коноктордун көп барган жери. 1995-жылы ЮНЕСКОнун алкагында Манастын миң жылдык мааракесин белгилегенден кийин “Манас” ал жерде комплекс катары реструктуризацияланган. Ага 2001-жылы Министрлер кеңеши тарабынан улуттук статус берилген. Комплекс Манастын күмбөзү, Манас атанын мейманкана сарайы, Манас музейи, Манасчылар мектеби, Манас байкоо саммити, Манас сейил багы, элдик табыштар борбору, касапкана жана улуттук ат минүү оюндары ойнолуучу аянттан турат. Талас өрөөнүн маанилүү кылган дагы бир өзгөчөлүк-дүйнөгө белгилүү жазуусу Ч. Айтматов ушул аймакта туулуп-өскөндүгү. Өрөөндүн тарыхый элементтери жана маданияты анын романдары аркылуу дүйнөлүк океанга ачылат. Ысык-Көлдүн түндүк жээгинде жайгашкан Чолпон-Ата шаарынын так четинде жайгашкан “Рух Ордо” маданий борбору 2002-жылы курулуп, 2008-жылы жазуучу Ч. Айтматовго арналып оңдоп-түзөөдөн өткөн.

Алыкул Осмонов атындагы Улуттук китепканада Чыңгыз Айтматов атындагы Кыргыз-Түрк мадаият борборунун ачылышы. Кыргыз элинин сыймыгы болгон Чыңгыз Айтматовдун 90 жылдыгы бүткүл дүйнөдө ошонун ичинде түрк тилдүү мамлекеттерде атайын Айтматовдун 90 жылдыгы белгиленген. Мына ошол залкар жазуучу Айтматовдун 90 жылдыгына карата биздин Алыкул Осмонов атындагы Кыргыз Республикасынын Улуттук китепканасында ТИКАнын (Түрк кызматташтык жана координация агенттиги) ошондой эле Түрк элчилигинин жардамы менен Айтматов борбору ачылган.

Ачылган күндөн баштап бүгүнкү күнгө чейин бул улуттук-маданий борбор Кыргызстандагы эң сүйүктүү борборго айланды. Себеби ушул жерге 1000 км жакын аянтка ТИКА (Түрк кызматташтык жана координация агенттиги) абдан сапаттуу, абдан бир сүймөнчүк менен, абдан бирчыгармачылык эргүү менен ушул борборду жасап беришкен. Эң башкысы ТИКАнын (Түрк кызматташтык жана координация агенттиги) Анкарадагы башкы офиси, Кыргызстандагы өкүлчүлүгүнүн башчысы Али Муслу жана анын толук кызматкерлери борборду ачуу үчүн Кыргызстандагы эң бир сүйүктүү жайга айланган Ч. Айтматов атындагы Кыргыз-Түрк улуттук-маданий борборунун ачылышына чоң салым кошушкан. Бүгүнкү күндө мына ушул борбордо көптөгөн иш-чаралар болуп атат. Күнүгө экиден-үчтөн иш-ара өтүп атат. Бул жалгыз гана Кыргызстанга же Түркияга же Айтматовго байланыштуу эмес. Материалдык-техникалык базасы дагы, мазмундук базасы дагы дизайн тарабынан дагы ушунчалык сонун жасалган. Жакында эле “Айтматовдун Ак-Булуту” аттуу улуу сүрөт көргөзмөсү уюштурулду. Бир жуманын ичинде Кыргызстан сүрөтчүлөрүнүн чоң көргөзмөсү ушул ерде өтөт. Ошону менен бирге эле ар кандай флешмобдор, ар кандай тегерек үстөлдөр, ар кандай л аралык конференциялар болуп өтмөкчү. Ушул бир жуманын ичинде Түрк парламенттик ассамблеясынын депутаттары келип кетишкен. Франциянын элчиси, бир катар өлкөлөрдүн өкүлдөрү келишип, борбор менен таанышып жатышат. Бул да болсо ТИКАнын (Түрк

кызматташтык жана координация агенттиги) Кыргызстандагы маданий-гуманитардык байланышты чыңдоодогу эң чоң салымы. Швециянын элчиси Футуристтик маданий борбордун жакшы сакталган бакчаларында кыргыз уламыштарынын жана тарыхынын текстурасын камтыган айкелдер жана имараттар коюлган. Ат үстүндөгү жаш жоокерлердин сүрөтү түшүрүлгөн фрескалар бар, дубалдар 25 см бийиктиктеги калпактарды орогон кереметтүү ак селде түрүндөгү салттуу жоолукчан аялдардын сүрөттөрү менен капталган. Ошондой эле негизги диндердин биримдигин билдирген буддист, католик, православ, мусулман жана еврей чиркөөлөрү бар. Комплексте ошондой эл заманбап акустикасы бар чоң концерттик зал жана төрт мезгилди символдоштурган төрт залы бар чакан пирс бар. Кыргыз Республикасынын борбору Бишкектеги А. Осмонов атындагы Улуттук китепканада заманбап орус адабияты жана маданият борбору ачылды. Орусиянын Бишкектеги адабий-маданий борборунун басма сөз кызматы билдиргендей 14-февралда Россия менен Кыргызстандын кайчылаш жыйынынын алкагында өттү. Салтанатка Улуттук Китепкананын деректири Ц. Бакашова, дипломаттар, бизнес өкүлдөрү, Кыргызстанда аккредиттелген элчилер, маданият жана искусство өкүлдөрү, республиканын окутуучулары жана жогорку окуу жайлардын студенттери катышты.

1991-жылдын 21-августунда Кыргызстан Республикасынын Президентинин «Кыргызстан Республикасынын «Коомдук бирикмелер туурасында» мыйзамын колдонуусу туурасында» Указы чыгарылган. 1991-жылы 9-октябрда 18 коомдук бирикме катталган, алардын максаты улуттук маданиятты, каада салтты, тилди кайра жаратуу жана өнүктүрүү болгон [6. б. 111].

Корутунду

Кыргызстанда улуттук маданий борборлорду түзүү жана өнүктүрүү өлкөнүн маданий мурасын жана өзгөчөлүгүн сактоо, коргоо жана өнүктүрүү үчүн чечүүчү мааниге ээ. Улуттук маданий борборлор төмөнкүдөй маанилүү функцияларды аткарат жана кесепеттерин аныктайт.

Кыргыз элинин каада-салтын, үрп-адатын, искусствосун жана тилин сактоодо жана коргоодо улуттук маданий борборлор негизги ролду ойнойт. Тарых жана маданият эстеликтерин чогултууга, документтештирүүгө жана сактоого катышат.

Борборлор маданий салттарды жана салттарды изилдөөгө багытталган илимий-изилдөө жана билим берүү программаларын жүргүзүшөт. Бул маданий баалуулуктарды тереңирээк түшүнүүгө жана аларды келечек муундарга жеткирүүгө өбөлгө түзөт деп эсептейбиз. Ошондой эле, улуттук маданий борборлор кыргыз маданиятын жана искусствосун улуттук жана дүйнөлүк деңгээлде жайылтуу үчүн иш-чараларды, көргөзмөлөрдү, фестивалдарды жана семинарларды уюштурат. Бул борборлор маданияттар аралык диалогго жана өз ара түшүнүшүүгө көмөктөшөт, бул өлкөнүн ичинде жана анын чегинен тышкары маданий байланыштарды өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

Практикалык сунуштар:

1. Өкмөт жана башка кызыкдар тараптар улуттук маданий борборлордун өз функцияларын натыйжалуу аткаруусу үчүн ресурстарды камсыз кылууга тийиш.

2. Жаштарды маданий каада-салттарды үйрөнүүгө тартууга жана алардын көз карашын кеңейтүүгө багытталган билим берүү программаларын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу сунушталат.
3. Принциптерди, тажрыйбаларды жана натыйжаларды түзүү үчүн башка эл аралык жана улуттук уюмдар менен кызматташуусу керек.
4. Кыргыз маданиятын жана искусствосун жайылтуу үчүн фестиваль, көргөзмө сыяктуу иш-чараларды үзгүлтүксүз уюштуруусу максатка ылайыктуу.
5. Өлкөнүн бардык аймагындагы ар түрдүү борборлордун ортосундагы кызматташтыкты жана иш-аракеттерди координациялоону камсыз кылуу үчүн тармакты түзүүнү сунуштайбыз.
6. жаш сүрөтчүлөр үчүн атайын программалар жана стипендиялар жана маданий мурастарды сактоо жана өнүктүрүү үчүн кам көрүү керек.
7. Кыргызстанда улуттук борборлорду түзүү жана өнүктүрүү өлкөнүн бай маданий тарыхын сактоо жана өнүктүрүү, ошондой эле маданий биримдикти жана улуттук өзгөчөлүктү түзүү үчүн зарыл кадам болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын Улуттук маданий борбору жөнүндө Жобо. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2006-жылдын 8-сентябрындагы № 641 токтому менен бекитилген.
2. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kk/57782>
3. <https://minculture.gov.kg/>
4. Шукуров Э. Многонациональный Кыргызстан: взгляд на ситуацию и перспективы. В кн. Кыргызстан: некоторые аспекты социальной ситуации – Б., 2000.- С.8.
5. Жумалиева С.Ч. Кыргызстандагы улуттук-маданий борборлордун түзүлүү шарттары жана өбөлгөлөрү. Наука и новые технологии. № 2, 2012. С.197-200.
6. Сборник отчетов о деятельности Совета Ассамблей народа Кыргызстана, национально-культурных центров и общественных объединений, входящих в состав Ассамблей народа Кыргызстана (1996-2000 гг.). – Бишкек, 2000. -127 с.
7. Осмонова, С., & Бурканбек кызы, С. (2022). Тектеш түрк жана башка элдердин курамындагы кыргыз этнокомпоненттери. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, (2), 103-107. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_2_103. EDN: QXPCQL.

e-ISSN: 1694-867X

№1(2)/2023, 41-49

УДК: 930(093.2)

DOI: [10.52754/1694867X_2023_1\(2\)_5](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_1(2)_5)

**ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИИ ХЛОПКОВОДСТВА В АРХИВАХ ТОРГОВЫХ
УЧРЕЖДЕНИЙ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ (НА ПРИМЕРЕ КОЛОНИАЛЬНОГО
ПЕРИОДА)**

**ТУРКСТАН ОБЛАСТЫНЫН СООДА МЕКЕМЕЛЕРИНИН АРХИВИНДЕ
ПАХТАЧЫЛЫКТЫН ТАРЫХЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛУУСУ (КОЛОНИЯЛЫК
МЕЗГИЛДИН МИСАЛЫНДА)**

**REFLECTION OF THE HISTORY OF COTTON GROWING IN THE ARCHIVES OF TRADE
INSTITUTIONS OF THE TURKESTAN REGION (ON THE EXAMPLE OF THE COLONIAL
PERIOD)**

Мирзаев Авазбек

Мирзаев Авазбек

Mirzaev Avazbek

старший преподаватель, Андижанский государственный университет

улук окутуучу, Андижан мамлекеттик университети

Senior Lecturer, Andijan State University

mirzaevavazbek@gmail.com

Чыныкеева Гулназ Эргешалиевна

Чыныкеева Гүлназ Эргешалиевна

Chynykeeva Gulnaz Ergeshalievna

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University

gchynykeeva@oshsu.kg

ORCID: 0009-0000-4224-4378

ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИИ ХЛОПКОВОДСТВА В АРХИВАХ ТОРГОВЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ (НА ПРИМЕРЕ КОЛОНИАЛЬНОГО ПЕРИОДА)

Аннотация

Актуальность. Если остановимся к деятельности торгового дома “Братьев Крафт” в Туркестане, он являлся не единой учреждением принадлежавшим немецким предпринимателям. Торговый дом “Братьев Крафт” находясь в структуре объединения “Каспийское мануфактурное общество” в этот период сотрудничая “Обществом Российской прядельной мануфактуры” и “Ткацкой мануфактурой русско-французского общества”, занимался доставкой хлопкового сырья крупным фабрикам в городах как Воскресенский, Богородско-Глуховский, Реутов, легкой промышленности Российской империи. Совершенный в России в 1917 году Октябрьский переворот, как и другие промышленные предприятия, привело к конфискации недвижимого имущество Торгового дома “Братьев Крафт” и их семейство, находящийся в Туркестанском крае и центральных городах России. Вследствие А.Крафт со своей семьей в 1919 году переселиться в Германию, сперва в Берлин, а позже в город Фрайбург, и там проживал до конца жизни. Статья посвящена к изучению структуры 91-фонда торгового дома «Братьев Крафт в Коканде» основанного 1889 году, хранящийся Национальном архиве Узбекистана. При этом осуществлена с источниковедческой точки зрения, анализ структуры данного фонда и документов в нём, отражающих вопросов хлопководства. Наряду с этим, исследованы вопросы её деятельности в Российской империи и на международном хлопковом рынке.

Ключевые слова: регион, архив, фонд, мануфактура, переписка, хлопок, волокно, кипа, задаток, контора.

**ТУРКСТАН ОБЛАСТЫНЫН СООДА
МЕКЕМЕЛЕРИНИН АРХИВИНДЕ
ПАХТАЧЫЛЫКТЫН ТАРЫХЫНЫН
ЧАГЫЛДЫРЫЛУУСУ (КОЛОНИЯЛЫК
МЕЗГИЛДИН МИСАЛЫНДА)**

**REFLECTION OF THE HISTORY OF COTTON
GROWING IN THE ARCHIVES OF TRADE
INSTITUTIONS OF THE TURKESTAN REGION (ON
THE EXAMPLE OF THE COLONIAL PERIOD)**

Аннотация

Маанилүүлүк. Түркстандагы «Крафт бир туугандар» соода үйүнүн ишмердүүлүгүнө токтолсок, ал немис ишкерлерине таандык бир дагы мекеме болгон эмес. «Каспий мануфактура коому» бирикмесинин курамында болгон «Бир туугандар Крафт» соода үйү бул мезгилде «Россия жип ийрүү фабрикасы коому» жана «Орус-француз коомунун токуу фабрикасы» менен кызматташып, товарларды жеткирүү менен алектенген. пахта сырьёсун Воскресенский, Богородско-Глуховский, Реутов сыяктуу шаарлардагы ири заводдорго, Россия империясынын женил енер жайына. 1917-жылы Россияда жасалган Октябрь революциясы башка өнөр жай ишканалары сыяктуу эле Түркстан областында жана Россиянын борбордук шаарларында жайгашкан Крафт бир туугандар соода үйүнүн жана алардын үй-бүлөсүнүн кыймылсыз мүлктөрүн конфискациялоого алып келген. Натыйжада А.Крафт үй-бүлөсү менен 1919-жылы Германияга, адегенде Берлинге, кийин Фрайбург шаарына көчүп келип, өмүрүнүн акырына чейин ошол жерде жашаган. Макала Өзбекстандын Улуттук архивинде сакталып турган 1889-жылы түзүлгөн Кокон соода үйүндө Крафт бир туугандардын 91-фондунун түзүмүн изилдөөгө арналган. Ошол эле учурда булак таануу көз карашынан алганда бул фонддун структурасына жана

Abstract

Relevance. If we dwell on the activities of the Kraft Brothers trading house in Turkestan, it was not a single institution owned by German entrepreneurs. The Kraft Brothers trading house, being in the structure of the Caspian Manufactory Society association, during this period, cooperating with the Russian Spinning Manufactory Society and the Weaving Manufactory of the Russian-French Society, was engaged in the delivery of raw cotton to large factories in cities such as Voskresensky, Bogorodsko-Glukhovskiy, Reutov, light industry of the Russian Empire. The October Revolution committed in Russia in 1917, like other industrial enterprises, led to the confiscation of the real estate of the Kraft Brothers Trading House and their family, located in the Turkestan region and the central cities of Russia. As a result, A. Kraft and his family moved to Germany in 1919, first to Berlin, and later to the city of Freiburg, and lived there until the end of his life. The article is devoted to the study of the structure of the 91-fund of the Kraft Brothers in Kokand trading house, founded in 1889, which is stored in the National Archives of Uzbekistan. At the same time, from a source study point of view, an analysis of the structure of this fund and documents in it, reflecting the issues of cotton growing, was carried out. Along with this, the issues of its activities in the Russian Empire and on the international cotton market were studied.

андагы пахтачылык маселелерин чагылдырган документтерге талдоо жүргүзүлдү. Муну менен катар анын Россия империясында жана эл аралык пахта рыногунда ишинин маселелери изилденген.

Ачкыч сөздөр: аймак, архив, фонд, мануфактура, корреспонденция, пахта, була, боо, депозит, кеңсе.

Keywords: region, archive, fund, manufactory, correspondence, cotton, fiber, bale, deposit, office.

Введение

Актуальность. Возникновение в Туркестанском крае промышленных предприятий во второй половине XIX века положило начало нового периода в системе общественно-экономических отношений региона. Естественно, это положение ставить перед исследователями задание изучение деятельности торгово-промышленных предприятий в крае. В этом отношении основным источником являются архивные фонды, относящийся к деятельности промышленных предприятий. В частности, фонды нескольких десятков торговых товариществ, которые занимает место в Национальном архиве Узбекистана, имеет важное значение в изучении истории торгово-промышленных учреждений в Туркестанском крае. Мы, в настоящей статье данный вопрос постарались осветить на основании документов фонда торгового дома «Братьев Крафт» в Коканде, который имеет место в Национальном архиве Республики Узбекистан.

С 10-сентября 1909 года торговый дом «Братья Крафт» получить право на приобретение недвижимого имущества в Туркестанском крае, пройдя немного запустил деятельности хлопкоочистительных, а также маслобойных и мыловаренных заводов [1]. В 1916 году торговый дом «Братьев Крафт» превратился в одну из 5 самых крупных товариществ в Туркестане, занимающихся хлопковой мануфактурой [2].

Архивный фонд торгового дома «Братьев Крафт». Н.Потапова, изучая архивные материалы относящийся к истории предприятий в Туркестане, источников по теме разделить на три группы официального, производственного и статистического характера [3]. Указанный во второй группе источниках производственного характера, предусматривается архивы именно торгово-промышленных предприятий. Архивный фонд Торгового дома «Братьев Крафт», который имеет место в хранении Национального архива Узбекистана, относиться именно к этой второй группе. В настоящее время в данном учреждении имеется письменные документы за 1899 – 1918 годы, относящиеся к деятельности главной конторы Торгового дома «Братьев Крафт», образованные в Туркестанском крае 11 его контор, а также ссудосберегательной кассы обслуживавшего Торгового дома «Братьев Крафт» и принадлежащий ему заводов [4]. Торговый дом «Братьев Крафт» и его отделения в крае занимались покупкой и продажей хлопка-сырца, семян, коконов. Краткая сведения об упомянутых фондах нижеследующее:

1. «Торговый дом Братьев Крафт в гор. Коканде». Фонд-И 91, опись 1, ед.хр.158. 1899 – 1917 гг.
2. Алты-арыкская контора «Торгового дома Братьев Крафт в гор. Коканде». Фонд – И 583; опись 1, ед.хр. 2; 1907 – 1908 гг.
3. Андижанская контора «Торгового дома Братьев Крафт в гор. Коканде». Фонд – И 577; опись 1, ед.хр.13; 1899 – 1917 гг.)
4. Ассакинская контора «Торгового дома Братьев Крафт в гор. Коканде». Фонд – И 582; опись 1, ед.хр. 2; 1901 – 1907 гг.
5. Беш-арыкская контора «Торгового дома Братьев Крафт в гор. Коканде». Фонд – И 588; опись 1, ед.хр.5; 1912 – 1916 гг.
6. Канибадамская контора «Торгового дома Братьев Крафт в гор. Коканде». Фонд – И 586; опись 1, ед.хр. 1; 1901 – 1902 гг.

7. Кокандский завод “Торгового дома Братьев Крафт в гор. Коканде”. Фонд – И 581; опись 1, ед.хр. 3; 1909 – 1911 гг.
8. Наманганская контора “Торгового дома Братьев Крафт в гор. Коканде”. Фонд – И 578; опись 1, ед.хр. 8; 1902 – 1917 гг.
9. Новоургенчская контора “Торгового дома Братьев Крафт в гор. Коканде”. Фонд – И 584; опись 1, ед.хр. 1; 1909 – 1910 гг.
10. Самаркандская контора “Торгового дома Братьев Крафт в гор. Коканде”. Фонд – И 579; опись 1, ед.хр. 5; 1908 – 1912 гг.
11. Ссудо-сберегательная касса служащих “Торгового дома Братьев Крафт в гор. Коканде”. Фонд – И 576; опись 1, ед.хр. 3; 1914 – 1917 гг.
12. Ташкентская контора “Торгового дома Братьев Крафт в гор. Коканде”. Фонд – И 580; опись 1, ед.хр. 4; 1909 – 1918 гг.
13. Ходжентская контора “Торгового дома Братьев Крафт в гор. Коканде”. Фонд – И 585; опись 1, ед.хр. 1; 1909 – 1910 гг.
14. Якатутская контора “Торгового дома Братьев Крафт в гор. Коканде”. Фонд – И 587; опись 1, ед.хр. 1; 1910 г.

В процессе упорядочивании и совершенствовании фондов исторического периода архива, все фонды принадлежавшие “Торговому дому Братьев Крафт в городе Коканде” в 1963 году соединены в единый фонд под названием «И-91. Торговой дом Братьев Крафт в городе Коканде». Краткая характеристика всех 256 дел имеющийся в данном фонде осуществлена в 1963 году сотрудником Национального архива П.Агафоновым [5].

При близком ознакомлении структурой фонда, просматривается отличающийся стороны от делопроизводственной системы других компаний, занимающихся покупкой и продажей хлопка-сырца в Туркестане. Это в основном ярко проявляется во взаимных переписках в данном торговом доме, а также на примере налаживания в широком масштабе торговых связей с партнёрами в Европейских странах. При анализе документов видно, что близкими партнёрами Кокандского торгового дома “Братья Крафт” в Европе были компании Knorr & Co (Лондон), Weld & Co (Ливерпул), Schutz & Zimmerman (Батуми), Wierzbowski & Söhne (Александрово), S.Kuznitsky & Co (Эйджунен), GmbH Gliesmarode (Брауншвайг), Fridrich Krupp A.G. (Магдебург) и Breymann & Hüber (Гамбург). Ещё одна сторона вопроса в том, что переписка с иностранными партнёрами, Московским центральным офисом и связанная с ним внутренняя переписка велась на немецком языке. Взаимная переписка в основном была сводки об денежных переводах, бухгалтерские дела и об страховании отправленного хлопка. Например, в письме отправленного 12 июля 1910 года из Ошской конторы в город Магдебург в Германии, сообщается об отправлении в Берлин, чек на 7300 рублей, из центрального офиса в Москве и обращается с просьбой в будущем при ведении делопроизводства быть более ответственным [6]. А в письме отправленного 12 октября 1909 года из Коканда в город Бремен, сообщается что 7-8 октября этого года из станции Арис Ташкентско-Оренбургской железной дороги в город Бремен отправлено на 4 вагонах 368 пудов люцерна набитые в 647 мешках, а также уведомлено об их страховых цифрах и ценах [7].

Вообще говоря, как подчеркнуто выше, не только заграничные, но и связи через почту и телеграмм между центральным офисом в Москве и конторами в Коканде, Оше, Андижане велась на немецком языке. В частности, большое количество телеграмм и писем, отправленные 1900-1909 годах в Московскую контору, было написано на немецком языке [8].

Переписки в отдельных делах в основном велась на русском языке, но и встречаются документы которые велась на немецком языке [9]. А переписки на английском языке довольно мало.

Естественно, множественность переписок на немецком языке, прежде всего связано установленными правилами внутреннего распорядка в системе делопроизводства Торгового дома. Кроме того, это положение можно разъяснить и тем, что в управленческом делопроизводственном системе Крафтов в Туркестане и Москве, большинству составляли служащие принадлежавшие немецкой национальности. В частности, кадры компании управлявшие особо ответственные задания в деле, как Ф.Майер (F.Mayer - Рига), П.О.Хаар, В.Хойер, Х.Тинеманн (P.O.Nahr, W.Hoyer - Коканд), Х.В. Дурхшмидт (H.W.Durchschmidt - Ташкент), принадлежали немецкой национальности.

Переписки с заграничными партнёрами, имеющиеся в фонде Торгового дома “Братьев Крафт” в Коканде, служить важным историческим источником в изучении международных торговых связей Торгового дома. Объём и виды документов, принадлежащий деятельности текстильных фабрик Российской империи первой половины XIX века, было изрядно тесно [10]. С увеличением торговли хлопком в Средней Азии, с выходом в мировой рынок Российской промышленности именно в последней четверти XIX века, в архиве компаний занимающиеся этой отраслю, возникли группа документов относящиеся к их международных связей. Но, при ознакомлении фондов, который имеет место в Национальном архиве Узбекистана, принадлежащим торгово-промышленным предприятиям занимавшийся торговлей хлопком в Туркестане, но во всех их не наблюдается международные сотрунические связи в широком масштабе.

По этой причине, не ошибаемся, если приходим к выводу о том, что среди таких компаний в Туркестане Торговый дом “Братьев Крафт” в Коканде с европейскими (в основном из Германии) партнёрами вели оживлённые торгово-экономические связи. Особенно, переписки между разными фирмами в городах Бремен, Гамбург и Лондон, которые имеют место в делах 32, 42, 43 и 44 данного фонда, имеют важное значение при изучении деятельности в международном масштабе не только торгового дома “Братья Крафт”, но и торгово-промышленных предприятий в Туркестанском крае.

Источниковедческий анализ документов в структуре фонда

В законодательстве Российской империи установлены строгие правила по отличию и разделению между видами документаций составляемых в соответствующих учреждениях. Каждый документ, связанный с министерством, должностью, формой обращение отправителя и получателя, а также согласно с преследованной целью, должно было отвечать требованиям специальных формуляров регулироваемые на основании законодательных актов Российской империи. Здесь, с одной стороны обращено на создание правовой системы делопроизводство на государственном языке, с другой стороны, была государственной политикой направленный на формирование архивных фондов, относящийся к деятельности государственных и негосударственных учреждений [11]. Ибо, как написал один из исследователей развития торгово-промышленности России А.Лаппо-Данилевский, бессистемность делопроизводственных документов торгово-промышленных компаний в империи 1720 года,

создавали множество проблем при освещении деятельности промышленных предприятий [12].

По мнению специалистов, большая часть архивных материалов, относящийся второй половине XIX века – к началу XX века, принадлежали к частным предприятиям капиталистов. Специалист Л.Е.Шепелев выходя из общего свойства архивных фондов таких учреждений, принадлежащих им документов разделяет на десять видов. Среди них основное место занимает протоколы собраний учредителей, разные отчёты, циркуляры, переписки между государственными учреждениями и коллегами, договора и сделки, бухгалтерские учёты [13]. Архивные документы которые имеет место в фонде Торгового дома “Братьев Крафт” в основном складывается, в нежеследующем порядке:

- инструкции;
- меморандумы;
- циркуляры;
- книга регистраций и договоров;
- переписки между конторами;
- Сведения о положении международного хлопкового рынка;
- рапорта.

Документы указанного типа, нам на примере переписки центральных оффисов в Москве и Коканде, а также местными конторами Торгового дома “Братьев Крафт”, даст нам возможность еще глубже изучать деятельность учреждений, занимающийся торговлей хлопка в Туркестанском крае. Например, в письме отправленного 9 ноября 1899 года из Кокандской конторы Торгового дома “Братьев Крафт” транспортной конторе общества “Кавказ и Меркурий”, запрашивается об отправке 5 вагонов местного сорта хлопка в январе месяце следующего года не в станцию Богородск, а в Москву [14]. В распорядительном письме, отправленного из Кокандской конторы Торгового дома “Братьев Крафт” в Ассакинскую контору 8 сентября 1899 года, запрашивается, когда хлопковые волокна заготовленные в хлопкоочистительных заводах в Ассаке и Ниязбатире будет 60 или 61 кипа, тюка(то есть один вагон), немедленно сдавать транспортной конторе общества “Кавказ и Меркурий”. Указано отправить этого хлопка по железной дороге через Царицин в Тверь [15].

В письме, отправленного 2-марта 1899 года из Кокандской конторы в Товариществу Ярославской Большой Мануфактуры, запрашивается возместить оплату переданный со стороны Торгового дома Товариществу за хлопок в 2451 пудов, на сумму 12259 рубл., в кипах 314 штук. В письме также в качестве сведения сообщено, что представитель Товарищества в Андижане отказался принять 230 кипа хлопка из Асакинского завода Торгового дома [16]. В приложении письма, отправленного 21 августа 1899 года из оффиса в Коканде в Андижанскую контору, зафиксировано список 32 персон комиссионеров, посредников, проживающих Андижане, Ассаке и Ниязбатире и занимающихся торговлей хлопка, в нём также указано фамилия и имя, местожительство посредников, а также выданный каждому из них для хлопковой торговли общая сумма задаток составляла 66426 рубля [17].

Анализируя список заполненных квитанций за сданного хлопка от 29 сентября 1899 года со стороны Кокандской конторой Торгового дома “Братьев Крафт” в транспортному контору общества “Кавказ и Меркурий”, можно получить подробное сведение об процессе отправки

хлопкового волокна в центр Российской империи. К этому в качестве примера можно привести следующее:

- 1) номер квитанции – 2321.
- 2) число и месяц отправки – 25 сентября 1899 года.
- 3) сорт хлопкового волокна – первый.
- 4) марка – 2951.
- 5) количество тюка, кипа – 62 штук, один вагон.
- 6) вес – 470 пуд 13 фунт.
- 7) номер тюка, кипа – 669/730.
- 8) место отправки, откуда – из Андижана.
- 9) сумма страховки – 4465.
- 10) место отправление – Москва [18].

Как и бывало во всех компаниях занимающихся торговлей хлопка, и в деятельности Торгового дома “Братьев Крафт” быстрое и срочное обмен информацией относящийся к делу был самым важным правилом. Перемены связанные с ценой и торговлей в крупных хлопковых биржах и торговых центрах, по телеграмме срочно доставлялся в разные уголки Туркестанского края. Например, в телеграммах отправленного 5-октября 1900 года из Кокандской конторы в Андижанскую контору требовалось сведение о количестве хлопка-сырца покупаемые заводами ежедневно, чтобы цена покупки не превышало 3 рубля, маклеры тоже предупреждались чтобы ежедневно отдавали данные о количестве купленного хлопка [19]. А в телеграммах отправленного 16-ноября 1900 года со стороны Кокандской конторы компании в конторы в Андижане и Старом Маргелане, сообщается о том что доводить до сведения маклеров-посредников чтобы срочно собрали задаток [20].

Выводы: В заключении можно сказать, что деятельность Торгового дома “Братьев Крафт” в хлопковой торговле в Туркестанском крае, было связано колониальной политикой в крае Российской империи [21]. Документы в архивном фонде, на примере участия Торгового дома “Братьев Крафт” в хлопковой торговле на международном арене, освящает процесс введение и занимающее положение таких учреждений в Туркестане в мировой хлопковый торговлю. Также, всесторонне изучение структуру фонда и имеющийся в нём документов, отражающий в себе деятельность данного учреждение, хранящийся в Национальном архиве Узбекистана, с одной стороны, даст возможность еще более глубже изучать историю торговли хлопком в Туркестане. А с другой стороны, даёт возможность анализировать с источниковедческой точки зрения документов_относящийся хлопководству, хранящийся в архивах торговых учреждений архивных фондов колониального периода.

Литература

1. Путеводитель. Центральный государственный исторический архив УзССР (ЦГА РУз.). Составители: З.И.Агафонова, Н.А.Халфин. – Т., 1948, – С. 127-128.
2. Аминов А.М. Экономическое развитие Средней Азии (со второй половины XIX столетия до первой мировой войны). – Т., 1959, – С. 161.

3. Потапова Н. Обзор архивных источников по истории предпринимательства в Туркестане во второй половине XIX – начале XX века // *Uzbekiston tarixi* (История Узбекистана). 2001. – №1. – С.58.
4. Путеводитель. Центральный государственный исторический архив. – С.127-128.
5. Торговый дом «Братья Крафт» в Коканде, 1899-1917 гг. Инвентарная опись (машинопись). Составитель П.Агафонов. – Т., 1963. – 36 с.
6. Национальный архив Узбекистана, Ф. И-91, оп. 1, д. 42. л. 187.
7. Национальный архив Узбекистана, Ф. И-91, оп. 1, д. 43. л. 44.
8. НА Уз. Ф. И-91, оп. 1, д. 7. Копии телеграмм, отправленных в Москву(на немецком языке). 1900-1901 гг. – л. 250; НА Уз. Ф. И-91, оп. 1, д. 29. Копии телеграмм, отправленных в Московскую контору(на немецком языке). 1908-1909 гг. – л. 499; НА Уз. Ф. И-91, оп. 1, д. 48. Копии телеграмм, отправленных в Москву(на немецком языке). 1909-1918 гг. – л. 500; НА Уз. Ф. И-91, оп. 1, д. 8. Копии телеграмм, отправленных в контору в Москве(на немецком языке). 1901-1902 гг. – л. 500.
9. Национальный архив Узбекистана, Ф. И-91, оп. 1, дело: 11, 14, 20, 21, 33, 35, 38, 40, 43, 44, 50, 52, 60, 61, 64, 71.
10. По этому поводу смотрите: Керов В.В. «Реестры», «счета» и «кассы» московских текстильных фабрик первой половины XIX в.: документы «управленческого учета» как источники по истории старообрядческого предпринимательства // *Вестник РГГУ*. №4/09. – Москва, 2009. – С.124-132.
11. Варадинов Н. Делопроизводство или теоретическое и практическое руководство к гражданскому и уголовному, коллегияльному и одиночному письмоводству, к составлению всех правительственных и частных деловых бумаг. Часть первая. – Санкт-Петербург, 1857. – С. 2.
12. Лаппо-Данилевский А. Русская промышленные и торговые компании в первой половине 18 столетия. Исторический очерк. – С.-Петербург, 1899. – С. 3.
13. Шепелев Л.Е. Работа исследователя с архивными документами. – М-Л.: Наука, 1966. – С. 76-77.
14. Национальный архив Узбекистана, Ф. И-91, оп. 1, д. 1. л. 14.
15. Национальный архив Узбекистана, Ф. И-91, оп. 1, д. 2. л. 10.
16. Национальный архив Узбекистана, Ф. И-91, оп. 1, д. 4. л. 45.
17. Национальный архив Узбекистана, Ф. И-91, оп. 1, д. 4. л. 110.
18. Национальный архив Узбекистана, Ф. И-91, оп. 1, д. 4. л. 191.
19. Национальный архив Узбекистана, Ф. И-91, оп. 1, д. 5. л. 29, 31.
20. Национальный архив Узбекистана, Ф. И-91, оп. 1, д. 5. л. 52.
21. Мирзаев, А. Отражение вопросов распространения американского сорта хлопка в архивных документах. *Вестник Ошского государственного университета*. – 2021. – Т.2, №3. – С. 198-203. – DOI: 10.52754/16947452_2021_2_3_198. – EDN: XNOSOP.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(2)/2023, 51-56

УДК: 31.316.43

DOI: [10.52754/1694867X_2023_1\(2\)_6](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_1(2)_6)

**ААЛАМДАШУУ ШАРТЫНДА КЫРГЫЗСТАНДЫКТАРДЫН ЖАРАНДЫК
ИДЕНТТҮҮЛҮГҮ: УЧУРДАГЫ АБАЛЫ ЖАНА БАГЫТТАРЫ**

**ГРАЖДАНСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КЫРГЫЗСТАНЦЕВ В УСЛОВИЯХ
ГЛОБАЛИЗАЦИИ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ**

**CIVIL IDENTITY OF KYRGYZSTANIS IN CONDITIONS OF GLOBALIZATION: CURRENT
STATE AND DIRECTIONS**

Тажибаева Айнагул

Тажибаева Айнагул

Tazhibaeva Ainagul

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

master's student, Osh State University

tazhibaeva.ainagul@gmail.com

ААЛАМДАШУУ ШАРТЫНДА КЫРГЫЗСТАНДЫКТАРДЫН ЖАРАНДЫК ИДЕНТТҮҮЛҮГҮ: УЧУРДАГЫ АБАЛЫ ЖАНА БАГЫТТАРЫ

Аннотация

Маанилүүлүк. Ааламдашуу шарттарында эл аралык байланыштардын көбөйүүсү менен маданияттар аралык байланыштар да көбөйө баштады. Бул көрүнүш универсалдык мүнөзгө ээ жалпы баалуулуктардын, нормалардын, эрежелердин кеңири жайылышына себепкер болду. Тарых, кыргыз тили, каада-салт, дин, улуттук маданият маселелери боюнча, дегеле кыргыз улутунун улуттук аң-сезимине, көрөнгөсүнө тиешелүү бардык маселелер кайрадан жаңы илимий көз караш менен каралып, изилденүүдө. Салттуулук менен заманбаптык түшүнүктөрдү айкалыштырган иш-чаралардын өткөрүлүүсү, карапайым калкка жайылтылуусу жүрүп жаткан кезде тандалган тема актуалдуу болуп саналат. Андыктан, макалада мамлекетибиздин учурдагы абалына саресеп салуу менен, өнүгүүгө өбөлгө болгон Кыргыз Республикасында “Кыргыз жараны” деп аталган жарандык иденттүүлүктү өнүктүрүүнүн Концепциясы талдалат. Ошондой эле, анын принциптери, артыкчылыктуу багыттары жана аны ишке ашыруудагы абалы, көйгөйлөрү каралат.

Ачкыч сөздөр: Кыргызстан, жарандык иденттүүлүк, “Кыргыз жараны”, мамлекет, толеранттуулук, көп тилдүүлүк, мамлекеттик тил, укук, көп түрдүүлүк.

ГРАЖДАНСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КЫРГЫЗСТАНЦЕВ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ

CIVIL IDENTITY OF KYRGYZSTANIS IN CONDITIONS OF GLOBALIZATION: CURRENT STATE AND DIRECTIONS

Аннотация

Актуальность. В условиях глобализации, с ростом международных связей, стали увеличиваться и межкультурные связи. Это явление вызвало распространение общечеловеческих ценностей, норм и правил. История, кыргызский язык, традиции, религия, национальная культура и все вопросы, связанные с национальным сознанием и видением кыргызской нации, рассматриваются и изучаются с новой научной точки зрения. Выбранная тема актуальна, когда проводятся и распространяются на широкую сферу общества мероприятия, сочетающие традиционные и современные понятия. Поэтому, в статье обобщается современное состояние нашей страны и анализируется Концепция развития гражданской идентичности под названием «Кыргыз жараны» в Кыргызской Республике, которая способствует дальнейшему развитию. Также рассмотрены его принципы, приоритетные направления, современное состояние и проблемы его реализации.

Abstract

Relevance. In the context of globalization, with the growth of international connections, intercultural connections began to increase. This phenomenon caused the spread of universal human values, norms and rules. History, the Kyrgyz language, traditions, religion, national culture and all issues related to the national consciousness and vision of the Kyrgyz nation are examined and studied from a new scientific point of view. The chosen topic is relevant when events that combine traditional and modern concepts are held and spread to a wide area of society. Therefore, the article summarizes the current state of our country and analyzes the Concept for the development of civil identity called “Kyrgyz Zharany” in the Kyrgyz Republic, which contributes to further development. Its principles, priority directions, current state and problems of its implementation are also considered.

Ключевые слова: Кыргызстан, гражданская идентичность, «Кыргыз жараны», государство, толерантность, многоязычие, государственный язык, право, многообразие.

Keywords: Kyrgyzstan, civil identity, “Kyrgyz citizen”, state, tolerance, multilingualism, state language, law, diversity.

Киришүү

Теманын актуалдуулугу: Кыргыз Республикасы эгемендүүлүккө ээ болуп, көз карандысыз, унитардык, демократиялык өз алдынча мамлекет катары дүйнөнүн картасынан орун алганына отуз жылдан ашты. Бул жылдар аралыгында мамлекет катары кайсы бир деңгээлде өнүгүүнү көздөй бара жатабызбы же түрдүү себептердин натыйжасында артка кетип бара жатабызбы деген суроо менимче баарыбызды ойлондурууда. Ал ойго себеп болгон бир канча факторлор бар. Алсак, күнүмдүк турмушта кездешүүчү аймактык бөлүнүүчүлүк, тактап айтканда “түндүк”, “түштүк”, жада калса облустарга, райондорго, айылдарга, урууларга чейин бөлүнүүчүлүк, улуттарга карата мамиле, кыргыз тилинине карата мамиле сыяктуу байкалган да, байкалбаган да маселелердин топтому эртеңки кең келечекке өз кедергисин тийгизип жатат. Бул көйгөйлөрдү чечүү максатында, КРнын Перзидентинин 2020-жылдын 13-ноябрындагы “2021-2026-жылдары Кыргыз Республикасында Кыргыз жараны деп жарандардын өзүн таануусун өнүктүрүү Концепциясы” аттуу Жарлыгына кол коюлуп, күчүнө кирди.

Инсандын жарандык иденттүүлүгү – бул социалдык иденттүүлүктүн компоненттеринин бири болуп саналат жана инсандын мамлекеттик түзүмгө, жарандык коомдун түзүмдөрүнө таандыктыгы жөнүндөгү идеяларын, ошондой эле, субъекттердин жана түзүмдөрдүн өздөрү жөнүндө ойлорун, аларга инсан тарабынан баа берүүнү чагылдырат жана аларда калууну же алардан чыгууну тандоо укугу болуп саналат. Өз кезегинде, инсандын социалдык иденттүүлүгү - бул инсандын коомго аралашуу тажрыйбасы жана аң-сезими, ал жеке инсандыктын ар кандай түрлөрү менен көрсөтүлүшү мүмкүн [1]. Инсандын калыптануу процессинде аны менен катар социалдык иденттүүлүктүн башка түрлөрү калыптанат, мисалы: жынысы, жашы, этностук, тилдик, гендердик, диний, кесиптик, саясий жана башкалар [2].

Аймакта жашаган Кыргызстандын элдеринин улуттук психологиялык жашоо образы жана тарыхый шарттары бири-биринен олуттуу түрдө айырмаланат. Бул өзгөчөлүктөрдү аныктоо үчүн аймак калкынын этникалык курамына, тил жаатында чакан талдоо жүргүзөбүз.

Кыргызстанда жашаган элдердин саны, тили, дини, маданий-антропологиялык курамы, каада-салты, үрп-адаттары боюнча айырмаланат. Антропологиялык курамы боюнча республиканын калкы эки расадан турат: монголоиддик жана кавказдык. Көбүнчө кыргыз жана орус тилдеринде сүйлөп, жазышат. Республикада коңшу мамлекеттердин гана эмес, чет мамлекеттердин да өкүлдөрү жашайт. Мисалы, түрктөр, еврейлер, эстондор, молдовандар, грузиндер, чехтер, ирандыктар, күрттөр, словактар, америкалыктар, арабдар, венгрлер, албандар, француздар, кытайлар ж.б.

Кыргыздар Борбордук Азиянын түрк тилдүү тобунун байыркы элдеринин бири катары республиканын жергиликтүү калкы болуп саналат.

1999-жылдагы эл каттоого ылайык, кыргыздар калктын басымдуу бөлүгүн – 64,9% түзгөн. Калкынын саны боюнча экинчи орунда өзбектер - 13,8%, орустар үчүнчү орунда - 12,5%. 2020-жылдын статистикалык маалыматтары боюнча кыргыздар – 73,7%, өзбектер – 14,8%, орустар – 5,3%, дунгандар – 1,1%, уйгурлар – 0,9%, башка улуттар – 4,2% [3].

Кыргыз Республикасы көп улуттуу мамлекет жана андагы этностор ынтымактуу өмүр сүрүшүүдө. Жарандык иденттүүлүк – бул адамдардын ким экенин жана кандай баалуулуктарды бөлүшөрүн карап чыгуу үчүн жалпы аракеттеги адамдарга тиешелүү нерсе.

Көп маданияттуу коомдордогудай эле, Кыргызстанда да жарандык иденттүүлүк тил, маданият, дин жана тарых сыяктуу ар кандай аспектилерди камтышы мүмкүн. Белгилей кетчү нерсе, Кыргызстан көп улуттуу мамлекет, ар кандай этностордун өкүлдөрү, анын ичинде кыргыздар, өзбектер, орустар, дунгандар жана башкалар жашайт.

Кыргыз Республикасында кыргыз тили мамлекеттик тил, ал эми орус тилине расмий тил статусу берилген [4]. Калктын ичинен кыргыздардын, өзбектердин жана орустардын басымдуу көпчүлүгү (99%дан ашыгы) өз улутунун тилин эне тили катары тааныйт. Татарлардын басымдуу бөлүгү (79,0%) жана тажиктер (81,2%) да өз элинин эне тилин тааныган. Ошондой эле айрым улуттардын өкүлдөрү (уйгурлар, түрктөр) кыргыз же өзбек тилин эне тили деп эсептешсе, татарлар менен украиндердин басымдуу бөлүгү орус тилин эне тили катары тандашкан. Кыргыз тилинин мамлекеттик иденттүүлүккө бириге албай жаткандыгы кыргызстандыктардын кыргыз тилинин негизинде иденттеше албай жаткандыгын жашырууга болбойт. Демек, тилдик иденттүүлүктө маселе жок деп айтуудан алыспыз. Эгемендүүлүккө ээ болгон постсоветтик бардык өлкөлөрдө мамлекеттин тили катары ошол өлкөнүн титулдук калкынын тили болду, бирок орус тили КМШ элдеринин ортосунда баарлашуу каражаты катары актуалдуулугун жоготкон жок. Эң негизгиси, тил – улуттун жүзүн таанытууда эң маанилүү социомаданий факторлордун бири. Мамлекеттүүлүк тилге негизделет.

2021-2026-жылдары Кыргыз Республикасында “Кыргыз жараны” деп жарандардын өзүн таануусун өнүктүрүүнүн Концепциясы 2013-2017-жылдарга Кыргыз Республикасында элдин биримдигин жана этностор аралык мамилелерди чыңдоо концепциясынын логикалык уландысы болуп саналат. Концепция Кыргыз жараны деп өзүн таанууну Кыргыз Республикасынын бардык жарандарын бириктирүүчү жана элдин биримдигин бекемдөөчү өзүн таануу катары карайт.

Учурда Кыргызстандын түрдүү маданий, этностук, диний салттарды карманган жарандардын жамааттарына карабастан, өлкөнүн эгемендүүлүгүн жана бакубаттуулугун бекемдөөгө умтулган бирдиктүү коомчулук - Кыргыз жаранын калыптандырууга багытталган 2018-2040-жылдары Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы жүзөгө ашырылууда.

2020-жылдагы окуялардын алкагында “Кыргыз жараны” деп өзүн таанууну калыптандыруунун актуалдуулугу жогорулады. Өзүн таануунун өнүгүүсү ар бир Кыргыз жаранынын өлкөнүн социалдык-экономикалык жана коомдук-саясий турмушуна катышуусу үчүн бирдей шарттарды жана мүмкүнчүлүктөрдү түзүү жана коомдо көп түрдүүлүктү сактоо жана толеранттуулукту жогорулатуу жолу менен жетишилет. Толеранттуулук жана көп түрдүүлүк дөөлөттөрүн түшүнүү ар түрдүү социалдык топтордун жана этностук жамааттардын ортосундагы активдүү кызматташууну, өнөктөштүктү жана биргелешкен ишмердүүлүктү талап кылат.

Өзүн Кыргыз жараны деп таануу үй-бүлө, коомчулук жана мамлекет тарабынан билим берүүнүн, маданияттын, үй-бүлө жана коом тарабынан калыптандырылуучу инсанды тарбиялоонун жана өнүктүрүүнүн бөлүгү болууга тийиш. Ошону менен бирге Кыргыз Республикасында мамлекеттик тил жарандарды бириктирүүнү камсыздоочу негизги өбөлгө болуусу зарыл.

Кыргыз жараны деп өзүн таанууну өнүктүрүү концепциясынын дөөлөттөрүн жайылтууда жана көп түрдүүлүктү сактоодо мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу органдарына өзгөчө роль таандык, алар бекитилген конституциялык ченемдерди ишке ашырууну жана ар бир жарандын керектөөлөрүн урматтоону камсыз кылууга чакырылат [5].

Концепцияда абдан маанилүү болуп саналган Кыргыз Республикасынын жарандарынын этностук, диний, социалдык жана аймактык таандыктыгына карабастан, тең укуктуулугун кепилдөө менен басмырлоого жол бербөө маселеси каралат. Ошондой эле, Кыргыз жараны деп өзүн таанууну өнүктүрүү жана илгерилетүү үчүн жагымдуу чөйрө түзүү максатын көздөйт.

Концепциянын артыкчылыктуу багыттары төмөнкүлөр:

1. Кыргыз жараны деп өзүн таанууну аң-сезимдүү түшүнүүнү калыптандыруу.
2. Кыргызстан элинин биримдигин чыңдоо, толеранттуулукту жогорулатуу жана көп түрдүүлүк дөөлөттөрүн урматтоону сактоо.
3. Мамлекеттик тилди өнүктүрүү, көп тилдүүлүктү сактоо жана өнүктүрүү.
4. Башкаруу жана чечим кабыл алуу процесстерине катышууга бирдей шарттарды түзүү.
5. Саясий институттарга жана мамлекеттик бийлик органдарына карата ишенимди жогорулатуу [5].

Кыргызстандын абалындагы маданий, социалдык кризистин башкы себеби катары ааламдашуу шартын айтууга болот. Жогоруда белгиленгендей, Кыргызстан эгемендикти алгандан кийин эле маданий, социалдык, экономикалык, саясий өзгөрүүлөр ааламдашуунун таасири менен жолго түшө баштады. Демек, маданияттардын аралашуусу келип чыкты. Ар бир коомчулук үчүн мындай маданий байланыштар оң жана терс таасирин тийгизет. Бир жактан алар маданияттардын өз ара байышына, элдердин жакындашына көмөктөшсө, башка жактан алып караганда өзүнүн маданий бөтөнчөлүгүн жоготуп алуу боюнча коркунучту жогорулатат.

Кыргыз коому үчүн ааламдашуу процесси өтө оор болуп жатат. Кыргызстандын тарыхый жолунда кыргыз коомунун ааламдашуу процессине кирүүсү экономикалык, социалдык, саясий жана маданий жактан өтө курч мүнөздү жаратты. Трансформацияланып жаткан кыргыз коому совет доорунун бүтүшү менен жалпы коом да, инсандар да өздөрүнүн образдарын жана социалдык-маданий багыттарын жоготушту. Кыргыз коомундагы модернизациянын азыркы баскычы ар түрдүү социалдык жагдайлар үчүн кризистик аң-сезимди жана чектен чыккан (деструктивдик) жүрүш-турушту жаратты. Бул абал кыргыз элинин улуттук жүзүнө дагы күчтүү таасирин тийгизип жатат.

Андыктан, улуттук маданият маселелери боюнча анын ичинде тарых, тил, каада-салт, дин ж.б. дегеле кыргыз улутунун улуттук аң-сезимине, туюмуна тиешелүү маселелер кайрадан илимий көз караш менен каралышы кажет. Ошондой эле, Кыргызстандагы этностук топторду кыргызстандыктар катары түшүнүп, бири-биринин тилин, динин, маданиятын сыйлоо менен бирге кыргыз элинин тилин, динин жана маданиятын өздөштүрүү зарыл. Жарандык өзгөчөлүктү жана көп түрдүүлүктү урматтоону кубаттаган билим берүү системасын өнүктүрүү керек. Жарандык билим жана маданий көп түрдүүлүк билими бирдиктүү иденттүүлүккө жетишүүдө негизги ролду ойной алат [6; 7].

Кыргызстандын Өкмөтү этностор аралык ынтымакка көмөктөшүүчү саясатты иштеп чыгып, ишке ашырса максатка ылайыктуу болот. Бул азчылыктардын укуктарын коргоону, маданиятты сыйлоону жана бардык жарандардын мыйзам алдында тендигин камсыз кылууну камтыйт.

Жыйынтыктап айтканда, ааламдашуу шартында Кыргызстан үчүн улуттук иденттүүлүк маселеси актуалдуу болуп баратат. Бирдиктүү улуттук өзгөчөлүктү өнүктүрүү жана маданий көп түрдүүлүктү урматтоо коом жана мамлекет үчүн артыкчылыктуу багыт болушу керек. Бул өлкөдө туруктуулукту, тынчтыкты жана бакубатчылыкты камсыз кылуунун бирден-бир жолу. Эң негизгиси, “Кыргыз жараны”, “Кыргызстандык” аттуу жарандык иденттүүлүктүн баалуулуктарын сактоо менен мамлекеттик идеологияны негиздеп чыгуу мезгил талабы болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Егоров О.Е. Гражданская идентичность в условиях современной глобализации. - Москва, 2015.
2. Формирование гражданской идентичности личности в рамках образовательного процесса современной школы. М., 2020.
3. Кыргызстан. Кыскача статистикалык маалымдамасы. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети. Б., 2020. – 15-бет.
4. О государственном языке Киргизской ССР [Текст]: закон КиргССР1989 г. №2219-X1 // Сов. Киргизия.- 1989.- 29 сент.].
5. КРнын Перзидентинин 2020-жылдын 13-ноябрындагы “2021-2026-жылдары Кыргыз Республикасында Кыргыз жараны деп жарандардын өзүн таануусун өнүктүрүү Концепциясы”.
6. Хан, С. У. (2023). Контекст глобализации: человек – главный социальный смысл общества. *Вестник Ошского государственного университета. Медицина*, 1(1), 39-47. URL: <https://journal.oshsu.kg/index.php/medicine/article/view/596>.
7. Акматалиев, А., Камбарова, Н., & Карабаева, С. (2022). Социальный кризис – необходимое условие для формирования новых элементов. *Вестник Ошского государственного университета*, (2), 108-118. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_2_108. EDN: WXHKWL.

**КЫРГЫЗДАРДЫН ЭЛДИК ДАРЫГЕРЧИЛИКТЕ “КҮЧАЛА” ӨСҮМДҮГҮН
ПАЙДАЛАНУУСУ**

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КЫРГЫЗАМИ В НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЕ РАСТЕНИЯ
“ЧИЛИБУХА”**

THE USE OF THE PLANT "CHILIBUHA" IN FOLK MEDICINE BY THE KYRGYZ PEOPLE

Шайбек кызы Санталатхан

Шайбек кызы Санталатхан

Shaybek kzyu Santalatkhan

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

master's student, Osh State University

Абдиева Айша Мухаматкуловна

Абдиева Айша Мухаматкуловна

Abdieva Aisha Mukhamatkulovna

окутуучу, Баткен мамлекеттик университети

преподаватель, Баткенский государственный университет

Lecturer, Batken State University

aysha.abdieva.1980@mail.ru

КЫРГЫЗДАРДЫН ЭЛДИК ДАРЫГЕРЧИЛИКТЕ “КҮЧАЛА” ӨСҮМДҮГҮН ПАЙДАЛАНУУСУ

Аннотация

Маанилүүлүк. Бул макалада Фергана өрөөнүнүн түштүк-батыш аймагындагы кыргыздардын флораны дары катары таанып-билүүсү, анын ичинде күчала чөбүн адамдарды дарылоодо колдонулган элдик ыкмалары байыркы мезгилге таандык экендигин далилдеген маалыматтар белгиленди. Ошондой эле, жергиликтүү элдин табияттын дарылык каражаттарынын касиеттери өсүмдүктөрдүн ар кайсы бөлүктөрүндө ар түрдүү өлчөмдө кездешерин, кээ бир бөлүктөрүндө такыр эле жок болорун аңдап билишкендиги жөнүндө автор тарабынан жыйналган талаа материалдарынын негизинде берилди.

Ачкыч сөздөр: флора, дары өсүмдүктөр, күчала, табият, чекенденин ашы, элдик ыкмалар.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КЫРГЫЗАМИ В НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЕ РАСТЕНИЯ “ЧИЛИБУХА”

THE USE OF THE PLANT “CHILIBUHA” IN FOLK MEDICINE BY THE KYRGYZ PEOPLE

Аннотация

Актуальность. В данной статье приведены сведения, доказывающие, что кыргызские знания о флоре как о лекарстве, в том числе о народных методах, применяемых при лечении людей, относятся к древнейшим временам. Также на основе собранных автором полевых материалов показано, что местные жители осознали, что свойства природных лечебных средств содержатся в разном количестве в разных частях растений, а в некоторых частях они полностью отсутствуют.

Abstract

Relevance. This article provides information proving that Kyrgyz knowledge about flora as medicine, including folk methods used in treating people, dates back to ancient times. Also, based on the field materials collected by the author, it is shown that local residents realized that the properties of natural medicinal remedies are contained in different quantities in different parts of plants, and in some parts they are completely absent.

Ключевые слова: флора, лекарственные растения, энергетика, природа, кулинария, народные методы.

Keywords: flora, medicinal plants, energy, nature, cooking, folk methods.

Киришүү

Теманын актуалдуулугу: Дары өсүмдүктөрү - оорулардын алдын алуу жана дарылоо үчүн медицинада жана ветеринарияда пайдаланыла турган жапайы өсүүчү жана топ өсүүчү өсүмдүктөр. Дары өсүмдүктөрүнүн дарылык таасирлери алардын тамырларында, сабагында, жалбырагында, бүчүрүндө, топ гүлүндө, мөмөсүндө, уругунда, кабыгындагы биологиялык активдүү заттар-алкалоиддер, гликозиддер, сапониндер, флавоноиддер, кумариндер, эфир майлары, өңдөө заттары ж.б. мазмуну менен шартташкан. Өсүмдүктөр катмары өсүмдүктөрдүн көп түрлөрүнөн түзүлөт. Түздүктөн тоого канчалык бийик көтөрүлгөн сайын өсүмдүктөрдүн түрү көбөйөт [1, 15-б.].

Дары өсүмдүктөр, адамзаттын жашоосунда бир топ маанилүү орунду ээлери белгилүү. Айрым өсүмдүктөр медицинада жана элдик дарыгерчиликте үзгүлтүксүз пайдаланып келе жатат. Фергана өрөөнүнүн түштүк-батыш чөлкөмүнө караштуу Лейлек жергесинде кыргыздар XIX к. аягы - XX к. башында дары өсүмдүктөрдү негизинен Жети Көпүрө, Алтын Бешик, Тегирменти деп аталган жайлоолордон терип, дары катары пайдаланышкан. Бийик тоолуу жайлоолордо мөңгүлөр жай мезгилинде гана эригендиктен, дары чөп өсүмдүктөрү жай айында көгөрүп өсө баштаган. Кыргыздар дары чөптөрдү малга жедирип койбостон, аларды мал жайлоого чыкканча терип алганга аракеттенишкен [4].

Сырскоологон адамдарды дары чөптөрдүн эң эле белгилүүсү болгон күчала менен элдик ыкмада дарылоону төмөнкүдөй тартипте жүргүзүп келишкен:

Корольков аруму, күчаласы – Лейлек чөлкөмүндөгү Көк-Таш, Дейнөө, Төө-Жайлоодо өсүүчү көп жылдык уулуу өсүмдүк, даны топчуга окшош тегерек. Күчала Орто Азия элдеринде дары жана уу катары байыртадан бери кеңири колдонулуп келген. Сабагы жалгыз аяк же эки аяктуу, гүлүнүн өңү мала кызыл келет, жер шартына жараша шагылдуу жерде өскөндөрү майда, ал эми кара топурактуу жерлерде өскөнү чоңураак келет. Анын жалбырактары тамекиникине окшош келип, ортосунда кыпкызыл боткогу болот. Уругу катуу жаңгактай болуп, көбүрөөк жегенде көңүлдү айлантып кускуну келтиргендиктен орус эли “рвотный орех” деп атап коюшкан. Ал эми Фергана өрөөнүнүн түштүк-батыш кыргыздары күчаланы “жыландын макаси”, тажик элдери “күчала” деп аташкан.

Күчала эркек жана ургаачы болуп эки түргө бөлүнөт. Ургаачысы капчыгайлардагы жыш токойлуу жерлерде, эркеги бийик кыркалуу тоолордо, бөксө, бадалсыз, чөбү тайкы чыккан бел-аңыздарда өсөт. Эркек күчаланын гүлү караңгыда күйөт, данынын дарылык касиети күчтүү, ургаачысында андай касиет жок. Күчаланын ургаачысын тиш оору, баш оору сыяктуу жеңил-желпи ооруларга ичишкен. Эркек күчала адамдын жалпы органдарын, сөөктү, белди, муундарды бекемдейт. Кыргыздарда күчаланын даны, тамыры дары катарында колдонулган. Кыл табыптар балдардын көк жөтөлүнө анын гүлүн пайдаланган [2, 345-б.]. Баткен аймагында жашаган кыргыздар күчаланы 12 жашка чейинки жаш балдарга беришкен эмес. Жогору курактагыларга пайдаланышкан. Ал ашказандагы жараны, бел ооруларын айыктырган, төрөбөгөн аялдар колдонсо да натыйжа берген.

Күчаланы эрте жазда жалбырагы чыга электе же гүлдөп бышкан учурунда казып алып колдонсо дарылык касиети жогору болот. Күздө данын казып алып, көлөкө жерге 10-15 күн жайып (даны кургаганда көлөмүн жоготот), пияздай кылып кургатып алышкан. Чыныга сүт куюп жана бир аз суу куюп, күчаланын данын бир чымчым кырып, кайнатышкан. Күчаланы

кайнатканда даамы эрмен сыяктуу ачуу болот. Кээде бир чөйчөк (100 грамм) кайнак сууга салып, 15 мүнөт демдеп койуп, тамактан мурда бир күндө бир жолу ичишкен. Кыргыздар күчаланы сууга кайнатып, кымызга, бозого ачытып, узак оорудан күч-кубаты начарлагандарга, өнөкөт ооруларды дарылоого жана жалпы эле көңүл көтөрүү үчүн да пайдаланышкан. Күчаланын кырындысы буудайдын данынан чоң болбоосу керек, бул уулуу өсүмдүктү ашыгы менен ичкен адам тырышып калган, мындай учурда “күчала ичип тырышып калыптыр”, - деп айтышкан. Кээде ченеминен ашык колдонгондо ууланып, өлүмгө дуушар болгон. Койдун, баглан козунун этин кайнатып шорпо кылып курсакты тойгузуп, күчтүү тамактандырып ичиришкен. Кээде кичинекей темир сокуга анын тамырын жанчып, майдаланган күчаланы кайнак сууга бир малып алып, сүткө о.э. бозого, сууга кошуп ичишкен. Жөнөкөй ыкмасы, жүгөрүнүн данындай күкүмүн майдалап, жылуу суу менен да ичишкен. Бирок, 3-7-9 күн чеги менен пайдаланышкан. Сары ооруга, кан басымы жогорулаганда, жүрөк оорулууларга ичиришкен эмес. Ала (пес) оорусуна күчаланы майдалап, койдун майына кошуп аралаштырып сүйкөшкөн. Аялдар сыздан (медицинадагы аталышы цистит) болуп ооруганда да күчаланы пайдаланышкан. Күчаланын өз аты айтып тургандай эле күч алдырат, дагы бир аты - күчөткүч деп аталат.

Күчала жөнүндө: “..күчала-күч аласыз”, “күчаладай күчү бар”, деп эл ичинде айтылып келаткандай эле, “..эркекке күч берет, бел күчүнө кубат берет”, - дешип, кыргыздар балбандарды күрөшкө даярдаганда күчаладан аз-аздан кымызга кошуп беришип, каруусун күчкө толтурушкан. Күчала денени күчтөндүрүп, эркектердин бел кубатын арттырган. “Манас” эпосунда күчаланы күчтүү ачыткы, күчүн жогорулатуу максатында колдонулганы баяндалат:

Күчү кайтып калат деп,

Күчала туурап салдырган,

Алдырып келип арагын.

Күчтүү болсун арак деп,

Күчаладан салыптыр [3, 252-б.].

Ошондой эле, көтөн жараны (геморройду) дарылоодо күчаланын бир нас чегимдей (бир чымчым) бөлүгүн жанчып, чүпүрөккө салып көтөнгө коюшкан. Ошону менен бирге, күчаланын бир буудайдай бөлүгүн чай чыныга салып, ысык сууга демдеп ичишкен. Эгерде көтөн жара көтөн чучуктун ичинде болсо ичегини жууп тазалоо, бошотуу (медициналык тилде азыркы клизма) кылышкан.

Ушул жерден баарына белгилүү Геродоттун хаумаварга сактары жөнүндө жазган маалыматына токтоло кетүүнү эп көрдүк. Алар согушка киргенден мурда храмда жрецтер хаумадан даярдаган ичимдиктерди ичишкен. Бул чөптү хаумаварга сактары жашаган түштүк Кыргызстандан издеген жөндүү болот. Хауманы окуу китебинде (караңыз: Кыргызстандын жана дүйнөнүн тарыхы; 6-класстын окуучулары үчүн, Бишкек-2018, 11-бет) “чекенденин ашы” деп беришкен.

“Совет энциклопедиясынын 672-бетинде (1990) биз үчүн олуттуу маалымат бар “Хаумагаллюцинация берүүчү ичимдик. Ал адамдын кабыл алуусун өзгөртөт, мейкиндик жана убакыт өзгөрүлүп кабыл алынат. Сактар өгүздү курмандыкка чалып, хауманы майдалап, сүткө

аралаштырып ичишкен. Бул ичимдикти ичкен адам мас болот, көңүлү көтөрүлөт, кубат алат, коргонуу жөндөмү өсөт. Ал бактылуу уулдардын дүйнөгө келишинче күч берет. Аялдарга күйөө жана камкорчусун берет. Анын өңү сары алтынга окшош, бутактары илберинки болот, даамы ачуу”. 1909-ж. инженер Н. Б. Кастальский тарабынан Самарканддын Биянайманынан табылган оссуарийде оң колуна соку менен сокбилек, сол колунда бир буум ыйык чөптү кармаган Хаума кудайы сүрөттөлгөн.

Чекенденин сырткы көрүнүшү илберинки эмес, ал муунактуу жана түз ийнедей болуп өсөт. Ал уулуу, андан эфедерин алынат, адамды уктатып коё алат, кан тамырларды тарытат, адамды тынчтандырат. Ал эми хауманы ичкен сактар дүүлүгүп, аларга душмандын соккусу, айбаты, өлүм коркунучу да кадыресе нерседей көрүнүп, дүйнөлүк тарыхта эчен салгылашуулардагы эр жүрөк, чапчаң, чарчоону билбеген эл катары даңкы калган. Хаумду уу **коргошун, мездубана, мандрагора** чөптөрү менен салыштыруу, анын аларга окшобогон касиетинин бар экендигин көрсөтүүдө. Ошондуктан хаум чөбү – бул аймакта кеңири белгилүү күчала чөбү деп айтууга негиз бар.

Фергана өрөөнүнүн түштүк-батыш кыргыздары жогорудагы дары чөп өсүмдүктөрдү ар кыл ооруга билгичтик менен колдонуп келген. Табигый өсүмдүктөрдүн мааниси, адамдардын организминде тийгизген таасири туурасындагы маалыматтар, даярдоо жолдорунун жөнөкөйлүгү жана айырмачылыктары, ыкма-сырлары муундан-муунга оозеки өтүп келет. Унутта калып бараткан бул табигый дарыларды жазып калтыруу зарыл. Жаратылыштын бул дарыларынын азыркы фармацевттик каражаттардан зыяны азыраак экени талашсыз.

Колдонулган адабияттар

1. И. В. Выходцев, Е. В. Никитина, Растительность Киргизской ССР и её использование. Изд. АН Киргизской ССР, Фрунзе.1955. - 15 с.
2. С.Орозбаков, “Манас” эпосу. Т.III.- Фрунзе. 1981. 345-б.
3. С.Орозбаков, Манас. Фрунзе.: 1978. 428-б. 252-б.
4. Moldaliev, Z., & Ozdemir, H. (2023). Truths and misconceptions of the plants used in traditional medicine. *Bulletin of Osh State University*, (3), 1-7. https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_1

Маалымат бергендер

1. Бекаев Тургун 1948-жылы туулган, бөксө уруусунан, Исфана шаарынын тургуну.
2. Кадыров Абдунаби 1956- жылы туулган, найман уруусунан, Баткен шаарынын тургуну.
3. Абдиев Асан 1957-жылы туулган, кара молдо уруусунан, Лейлек районунун Самат айылынын тургуну.